

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 65 (16839)

2004 чылдың
апрель 22,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Оргкомитеттин үнүшкүннүг хуралындан

ТАМЧЫКТАНЫР ХАРЫК ЧОК

Апрель 19-та Улусчу чогаадылга бажыңыга Тываның Россияның составына бактаап киргениниң 60 чыл, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга тураскааткан байырлалдарга белеткел ажылдарының талазы-

Найысылалда юбилейлерге уткуштур кандыг белеткел ажылдары чоруп турарын аңаа чугаалажыры көрдүнгөн турбуже, хоорай чагыргазының адырлар айы-биле оралакчы даргалары боттарының илеткелдеринге 2004 чылдың бирги кварталының ажил-херектеринин түңнелдерин допчулаарына өйлөшкөннер. Байырлалдарга чедир барык-ла дөрт ай арткан, үе эвээш, ыңдыг болзажок херек кырында адырлар айы-биле огулуг ажил ам-даа чорутунмаан дээрзин хуралга ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчылары — **А.В. Брокерт, Ш.В. Кара-оол, Р.С. Баян, В.И. Лавриненко, В.О. Тарыма, Е.М. Матвеева** олар улуг ажаанзырал-биле демдеглээннер.

Амдыгаа дээр чаңгыс-даа автобус доктаамнары кылдырмаан. Ында сандалар, бок төгер урналар чок. Садыглар, киосклер, муниципалдыг организацияларның даштыкы байдалы, херимнери септеттимээн. Устүкү трасса чоогунда, аэропорт уунда, Донмас-Суг девискээринде, Бай-Хаак кудумчунун талазында, Улуг-Хемнин ол чарында чер-чери-биле чатылган, чайгаар тыылган бок төгер черлер арыглаттынмаан хевээр. Чаагайжыдылга ажылдарының темпизи бедик эвес. Ногаанчыдылганы чорударда, олуртур ыяштарны Абакан, Новосибирск болгаш еске-даа чоок-кавыда хоорайлардан сөөртүп эккээр деп турары элдесинишкени болдуруп турар. Субботниктерни эрттирип турзажок, чаңгыс-даа дөс олуртунмаан. Кудумчуларны сайгылааннар-биле дериринге, оруктарны септеп-селиринге хөй түннүг акша-хөрөңги хереги чугаажок болбайн аан. Ынчалзажок хоорай чагыргазының акша-тегериктин, машина-техниканың чедишпезинге сылдаглааш, ма-

жымналып олурупканы үндезин чок. Яамы—хоорай чагыргазы—бүдүрүлге чери деп илчирбени долу хемчээлдиг хөдөлдирип, кады сырый ажылдары чугула. Оон аңгыда белеткел ажылдарына банкыларның чиигелделиг болгаш узун хуусаалыг чээлилерин долу хемчээлдиг ажылгаар херек. Ук сорулгаларга 860 млн. рубль түннүг чээлилерни бээриниң талазы-биле банкылар-биле дугуржулга чедип алдынган. Ындыг болганда албан, организациялар 10 хонуктун дургузунда чээли алырына херек болур-чогуур документиленери чыгаш, кириер ужурлуг.

Нийтизи-биле алырга, 150 пунктунан тургустунган белеткел ажил-хемчеглеринин чүгле 35-ин хоорай чагыргазы амдыралда боттандырып турар, оларны чедир кылырына база-ла акша-хөрөңги херек.

Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В. Брокерт хоорай чагыргазының оралакчылары чүге бирги квартал отчедун берип турарын айтыргаш, белеткел ажылын чаңгыс чылда планнаанын, харын-даа эң сөөлгү хуннерге чедир эренгей чорудуп турарын, а бир чамдыктарын безин эгелевээнин айтырган.

—Чүү кылдыңганыл, амкандыг дуза негеттинип турарын чугаалажыр бодаанывыс болдунмайн барды. Удуртукчу кижини баш бурунгаар-ла бодунуң шыдалшинээн, курлавырларын бодалап, тодаргай план езугаар ажилдаар болгу дег, амкээп хепхенертен миннип кээрге болур бе? Бюджет бадылаттынган-дыр, ону өскерттир эрге чок. Удуртукчулар байырлалды ажылгап, бодунуң адырының байдалын чүгээртедип алырын баш бурунгаар бюджетке көөрүн чедип алып турган. Хоорайны Россияның деннелинге чедир көдүрер ужурлуг бис. Кымда-ла акша артыкталып чыдар боор,

ыңдыг болганда өске хоорайларның арга-дуржулгазын өөренири, үлегерлээри чугула — деп, ол чугаалаан.

Залда чондан хоорай бажынарнының бирги каъттарында садыгларның каасталга-дерилгезинге чаңгыс аайжыткан негелдени тургузарын, одалга системазының оруктар адаанда ажылдарын кылган соонда, ону асфальтылап дескилээрин, огород, гаражтарны кайы хамаанчок черлерге чөпшээрел чокка кылырын хорутуун, хөй-ниити черлериниң арыг-шеверин хайгаараар дежурныйларны тургузарын, кудумчуларга корумчуруму, маңгыстатчак амдыралдыг хамаатылар-биле ажылды күштелдирерин саналдап киригеннер.

Оргкомитеттин даргазы Ш.Д. Ооржак үнүшкүннүг хуралды түннөп тура, чүнүң-даа мурнунда **коллективтин удуртукчузу—хоорайның мэри—яамы** деп үш-булунчукка даанырын демдеглээн. Янзы-бүрү деңнелдин бүгү удуртукчулары РФ-тин Президентизинин Чарлыын күүседир дээш күженишкени үндүрер, кижини бүрүзү-биле ажилдаар, хүн бүрүнүн шыңгы хыналдазын тургузар ужурлуг. Республикандан дашкаар черлерден деткиччилерни дилеп тывар. Салдынган сорулгаларны боттандырырына системалыг ажил, шыңгы харыс-салга, хүлээнген ажылынга бүрүн беримче негеттинер, ол бүгү чүнүң-даа мурнунда удуртукчудан эгелээр. Шак санап, дыштаныр үе бодаарындан ойталааш, ажилдың түңнелинче угланышкынын күштелдирер.

Ш.Д. Ооржак ажылды шапкынчылары-биле күш-ажылчы коллективтерни, хоорай чагыргазын болгаш яамыларны бир демниг ажилдаарынче, ол талазы-биле хүн бүрү хыналданы чорударынче кыйгырган.

Чойганмаа САТ.

Күрүне Думазындан медээ

РФ-тин Күрүне Думазының культура талазы-биле комитетинин ээлчеглиг хуралына элээн каш, оон иштинде «Автор эргелеринин болгаш тудуш эргелер дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Хурал мурнуу чарында РФ-тин культура болгаш массалыг коммуникациялар сайыды Александр Соколов депутаттар болгаш комитет кижигүннери-биле ужурашкан.

Культура болгаш кино, архив херээ болгаш массалыг коммуникациялар адырларына ам болур административтик реформаларны А.Соколов таныштырган. Реформаларның сорулгаларын кандыг аргалар-биле чедип алырын, РФ-тин субъекти-

леринге оларнын кандыг болурун тодаргай чугаалаан.

Депутаттар культура адырына реформаның шыңгы айтырыгларын А.Соколовка салган. Бистин депутадывыс, культура талазы-биле комитетин даргазының оралакчызы Ч.Ондар театрга, циркке, филармония коллективтеринге кадрларны девискээрлерин чагыларын езугаар бюджеттен хандырып, Москваның, Санкт-Петербурктун дээди өөредилге черлеринге белеткээр айтырыгны тургускан. Оон аңгыда Ч.Ч.Д.Ондар федералдыг тускай сорулгалыг программалар акшаландырышкынын хуваар принципти 2005 чылдан эгелээш бир янзы көөрүн, Сибириниң, Соңгу

чүктүн, Ыраккы Чөөн чүктүн, Тыва Республиканың онзагай байдалдарын барымдаалаарын негезэн.

Бо айтырыгга чөпшээржип турарын сайыт дыңнаткан болгаш мынча дээн: «Уткан чүвени катап тургузар херек. Чогаадыкчы кадрларны студияларга белеткээр чаңылче катап эглир херек. Культура, кино болгаш архив херээнің федералдыг тускай сорулгалыг программаларын акшаландырырының аргаларын, камгалаар хевирин 2006 чылдан эгелеп өскерттир апаар, чүге дизе «Россияның культуразы» деп программаның хуусаазы 2005 чылда доостур».

А.ОНДАР,
депутаттын дузалакчызы.

Хүндүлүг Виктор Иванович!

50 хар харлаан юбилейиңер-биле чүрээмниң ханызындан чылыг байыр чедиришкенимни хүлээп ап көрүңер!

Россия Федерациязының Президентизинин Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзинин сорулгаларының болгаш хүлээлгелеринин күүселдезин хандыраарының талазы-биле улуг харыс-салганы чүктөп чоруур Силер. Силериниң мөөңнээниңер арга-дуржулгаар, профессионализминер болгаш билдилинер моонда да сонгаар күрүне эрге-чагыргазының Федералдыг болгаш республика органнының база Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнының чедишкениң кады

ажылдажылгазынга, Тыва Республикага күүсекчи эрге-чагырганың девискээр, федералдыг органнының ажил-чорудулгазын таарыштыраарына, социал-экономиكتиң сорулгаларны шийтирлээринге, ниитилелге хамааты элчөптү болгаш чөпшээржилгени быжыглаарына салдарлыг болурунга бүзүрээр мен.

Быжыг кадыкшылды, чаагай чорукту, салдынган сорулгаларны шийтирлээшкенинге энергияны база тура-сорукту, Ада-чурттун чаагай чоруу дээш ажил-чорудулгаарга чедишкениңерни Силерге күзедим.

Хүндүткел-биле,
Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК

Чагыдылга — 2004

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАПАЛГА

Тыва Республиканың Федералдыг почта харылзаа эргелелинин кожуннарда салбырларының аразына «Шын» солунуң чагыдылгасына хамаарыштыр чаңыл болган мөөрейни чарлап тур бис. 2004 чылдың бирги чартында чагыдылга МӨӨРЕЙНИН негелделери мындыг:

Кожууннар айы-биле даңзы коштунган	Негелделери	Шаңналдары
3000-дан 4000 чедир өреге	1500-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Ийи 1-ги шаңнал — 3000-3000 рубль;
2000-дан 3000 чедир өреге	1000-дан өрү чагыдылгалыг турары албан	Ийи 2-ги шаңнал — 1500-1500 рубль;
1000-дан 2000 чедир өреге	700-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Бир 3-кү шаңнал — 1000 рубль;
1000 чедир өреге	300-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Бир 4-кү шаңнал — 500 рубль;
«Шын» солунга бердингени» дээш	Чыл санында доктаамал чагыдып ап турар өг-бүлелерге	— 500 рубль.

Федералдыг почта харылзаа эргелелинин бергени медээ-дыңнадынга дүүштүр «Шынның» доктаамал болгаш эң идепкейлиг чагыдып алыкчыларының адын солун арнынга чырыдып шаңнап мактаары көрдүнгөн.

Редколлегия.

2004 чылдың II-ги кварталында

«Шын» солунуң чагыдылгазы уламчылап турар.

Кожууннарда чагыдар өртектери:	3 айда — 169 рубль.
хууда чагыдыкчыларга:	Кызыл хоорайның чурт-такчыларына:
3 айда — 139 рубль;	3 айда — 124 рубль;
пенсионерлерге чии-гелделиг:	пенсионерлерге — 108 рубль;
3 айда — 105 рубль;	организацияларга — 153 рубль.
организацияларга:	

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

Кызыл хоорайның чурттакчыларының кичээнге!

«Шын» солунну үезинде чагыдып ап шыдаваан чурттакчыларга хоорайның 18 киосклеринде номчукчуларга садары-биле 350 экзemplяр солунну немей үндүргөн.

Киосклерден «Шын» солунуң номер бүрүзүн садып ап, номчуп болур силер!

Редакцияга ужуражылгалар

ЧҮҮ-ДАА ЧҮВЕГЕ УЖУР-ЧУРУМ ТУРАР

Чоокта чаа бистиң редакцияга ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының ажалдакчызы Л. Х. Натпит-оол аалдап кээп чоран.

— Тус черниң массалыг информация чепсектеринге эрге-чагырга органның ажал-чорудулгазы болганчокла чемелделге таваржы бээрди.

— Бо айтырыгга харыялаарының бетинде, сестүң болгаш парлалганың хостуу болза конститушчу нормалар болур дээрзин база массалыг информация чепсектери тодаргай хейниити хүлээлгелерин күүседип турарын айтыр апаар.

Оон башка ол дораан-на уткашынарын чидирип, бир янзы дыңналыр апаар.

Тываның социал-экономиктиг көргүзүлгелерин боттуу-биле алып чүве болза, амгы эрге-чагырганы шүгүмчүлээринге үндезинер ында кажанда-даа тыптып келир.

Төөгүнү ажыдып көөр чүве болза, Тыва — Россия Федерациязының эң аныак региону. Совет үе-чадада Тываны чурттуң өске регионнары-биле дең-нээрин безин оралдашпайн турган — ылгал ол хире улуг турган.

(Уланчызы 3-кү арында).

Хоойлужудулга палатазында

СЕССИЯ АЖЫЛЫНЫҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ-БИЛЕ

Апрель 14-те Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының дөрткү сессиязының чедиги хуралы болуп эрткен.

«Кижиниң эргелерин камгалаар талазы-биле бүрүн эргелиг төлээлекчи дугайында» Конституция хоойлузун Дээди Хуралдың ийги чыгыжының депутаттары ажалдап кылган.

төлээниң кандидатуразын киер дугайында саналын айтпаан турган болгаш доктааттыңан дүрүм езуугаар ук эдилгени бо удаада шуут барымдаага албас ужурулуг деп, түннелге депутаттар келген.

Чазак даргазының ат салбайн катап эгиткен хоойлуларына «ТР-ниң девискээринге административтиг харыысалга дугайында хоойлуга» эдилгелер киериниң дугайында» хоойлу хамаарышкан.

Хоойлуну Төлээлекчилер палатазының депутаттары чүүл-дүгүнүп деткээш, Чазак Даргазынче дамчыдып берген.

ээлчээнде улуг улусту ыяап урууглары-биле кады чоруурун албадары дээрге кижиниң хостуг эргезин кызагааны болур деп барымдаа-биле ат салбайн дедир эгиткен.

Хоойлужудулга палатазының депутаттары республиканың сонгулда комиссиязының киергени сонгукчу кижиниң паспортунда киер бижилгезинден хамаарышпа чокка, чурттап турар черин барымдаалап база сонгулда үезинде аалдап келгени хоорай, суурларга сонгуур эргезин магадылаар сорулгалыг «Сонгулда системазының дугайында хоойлуга» өскерилгелер киериниң дугайында» хоойлу төлөвилелинге деткимче көргүспээн.

Депутаттар «ТР-ге аныктар каттыжышкыныннарынга күрүне деткимчезин көргүзериниң дугайында» хоойлуга өскерилгелер дугайында» хоойлуну бирги номчулгада хүлээп алган.

«Тыва Республиканың Чазак Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралына республикада байдал дугайында болгаш 2004 чылда күрүне политиказының дугайында Айыткалының дугайында» Хоойлужудулга палатазының доктаалын хүлээп алган.

Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

Чаа яамыга парлалга конференциязы

УРУГЛАР ХҮНҮН — НААДЫМ ДЕҢНЕЛИНГЕ

Бо чылдың январь 9-та Чазак Даргазының айтышкыны-биле Күш-культура, спорт база Аныктар политиказының комитеттерин каттыштыргаш, ТР-ниң Күш-культураны, спортту сайзырадыр болгаш аныктар политиказының талазы-биле яамыны тургускан.

Бөгүнде яамының организа-чакчы ажалдары доозазы шийт-пирлеттинген, кылыр ажалдар-нын планы тургустунган.

Конференцияга ук албан чериниң бирги кварталда кылып чоруткан ажалдарына хамаарыштыр сайыт мындыг чижектерни киерди:

— Россия чергелиг маргылдааларга 1,2-ги черлерни чаалап ап, эң эки көргүзүлгелерни чедип ап турар аныак спортчуларга, 8-18 хар аразында назылыг, 2004 чылдан эгелеп Чазак Даргазының стипендиязын тыпсырын шийттирлээн.

Оон аңгыда бо үш ай дургузунда Шагаа болгаш оон-даа өске байырлалдар хүннеринде спортчу кемчеглер база спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге республика чемпионаттарына хөй чон киришкен.

Аныктар ортузунга профилактика ажалдарын чорудар — наркомания, арагалаашкың, кехерек үлгөдишкыннерин болдурбазы-биле баш удур кемчеглерни алып сорулгалыг тускай штабты, аныктар болгаш студентилерин, чүгле ТКУ-нуң студентилериниң безин отрядтары тургустунган.

Күзүн болур улуг юбилейлерге тураскааткан байырлалдарның спортчу программазында 12 аңгы хевирге маргылдаалар эрттирери көрдүнгөн.

«Ат болуру кулунундан, кижини болуру чажындан» дигир, уруг-дарыгны бичизинден күш-культура, спортка хандыкшыдып кижизидер сорулга-биле бо

чылын июнь 1 — Уруглар хүнүнде бир-ле дугаар республиканың бичини уругларның спортчу фестивалын Наадым деңнелинге организаастар. Аңаа кожууннар болгаш хоорайлардан 5-12 харлыг уруглар киржир.

Бо чыл спортчуларга Олимпийжи оюннар чылы болганы-биле онзагай. Август айда Грецияның Афины хоорайга Олимпий оюннарынга Тываның төлээлери база киржир.

Ийги кандидат — Лариса Ооржак. Май айда Москвага Россия чемпионатының соонда, тренерлер Олимпиадада чоруур эргени чаалап алган спортчуларны илередиптер.

Чурттуң спортчу мөөрейлериниң бирги чадазы — республика, девискээр аайы-биле маргылдаалар. Аңаа эң эки көргүзүлгелер болган спортчулар Россияның бирги чери дээш чемпионаттарга киржир болгай.

Инвалид улустуң кадькшылын быжыглаар, спортчу көргүзүлгелерин бедидер сорулгалыг ажалдарга хамаарыштыр алып болза, эрткен чылдан бээр 2 тускай тренер тургустунган.

— Ол федералдыг спорттуң шугуму-биле республиканың бюджетиде болгаш деткиччилер ачызында болур, ооң түнү 2 миллион хире рубль.

А республикага улуг спортчу орду тургузарының дугайында айтырыг 2005 чылдың планынче кирген дээрзин ол дыңнаткан.

Чойганмаа САТ.

ЧҮҮ-ДАА ЧҮВЕГЕ УЖУР-ЧУРУМ ТУРАР

(Тончүзү. Эгези 2-ги арында).

Оон барза-барза, каш-ла кижип туруп алгаш, бо кожуун, ол кожуун дээш ылгажып, аңгылажып туруп бээривис база бар. Чамдык даргаларывис, депутаттарывис бүүдү ындыг чүүлдерни ажыглай бээрге, бирде-бирде чованчыг-даа апаар-дыр. Бо бүгүнү көрүп ора, амгы чуртталгавыстың чамдык онзагай талаларын үнелеп шыдавайн турар-дыр бис деп, бодал бо-ла башка кирер.

Статистиктиг сан-медээлер дугайында чугааладывис. Кол нуруузунда оларны бот-боттарын буруудадирныга ажыглап турар: кээргенчивисти көрүңер даан, а хамык ужур бистин удуртулга-выста дээн уткалыг. Чижек кылдыр чидиг айтырылганың бирээзин сайгарып көрөөлиңер. Үр үеде чамдык кижилер кем-херек үлгедишкенинериниң деңнелиниң бедин республика ИХЯ-зының удуртулгазы-биле тайылбырлап турганнар. Ам ында өскөртөн келген специалисти томуйлап кагды, ямының удуртулгазы барык дегерези солушкан. Оон бээр элээн үр эрткен, ынчалзак кем-херек үлгедишкенинериниң саны шоолуг-ла кызырылбаан. Ол-бо даргаларны солуп кааптарга, байдал, шынап-ла, экижири турган болза, бөдүүн херек турар ийик. Бодавыже, чылдаганын-нарны дазыл-дөзүн ханыладыр көөрү чугула хире. Мен бодаарымга, бистиң байдалывыста удур-дедир буруудадышкынар кылырынын, бар айтырылганын популистичи сорулгаларга ажыглаарынын орнунга, кижип бүрүзү бодунуң харыылап турары бодунуңа ий билекти сы-вырныпкаш, ажылдаарындан өске чүве артпас ышкаш.

— **Ындыг болзак бурду шапкан материалдар бистиң массалыг информация чепсектеривисте, ылаңгы хуу МИЧ-илерде, колдап турар ышкаш-тыр.**

— Шииптирлээри чугула, аарышкылыг, улуг-даа, биче-даа хемчээлдиг айтырылгылар кара эңмежок, оларны дугайында чугаалавайн канчаар. Ынчалза-даа, өске талазында, ол-бо берге байдалдан демнежи тургаш, уштунар сорулга-биле айтырыг тургузары бир херек, а бир-ле кижипи чемелээри, кызып-кыяры өске херек. Номчукчуларга бистиң ниити чемдик-дудуувустуң дугайында бодалды доктаамал тактагалдайлап, өжежи сагыш-биле сыггар чүве болза, ындыг чүүлге кым-на кижип таарзынар боор. Чамдык солуннарның кандыг-кандыг чедимче чок чүүлдерни Чазакка хамаарыштыр ажыглап турарын чижекке ап көрөөлиңер. Ийе харын, чачтырылгылар, четпестер бар болбайн аан — чүгле чүгү-даа кылбас кижип чачтырыг кылбас деп анаа эвес чугаалажыр болгай. Удуртулга ажылынын тускай талазы чүдел дизе, канчаар-даа кызып-кылаып ажылдап каарга, багай дээр үндезиннер демей-ле тытып келир. Өске талазында, даргалар аразында бодунуң эргелерин бүүдү соора ажыглай бээр таварылгалар ховар эвес. Ол чорук-биле солун ажылдакчылары фактыларны чыып тургаш, хоойлу-дүрүмү база моральдыг негелделерни сагып тургаш, демисежир-даа ужурулуг. Ынчалза-даа бистиң чамдык хуу солуннарнывыстың «демиселинге» хамаарылга көңүс өске, чүге дээрле ол чангыс талалаан, сонгулдалар-биле холбаалыг, ол-бо кижипи хөме таварып сорулга-биле бижиттинип турар. Парлалгага үнген ол-бо чүүлдер, ол-бо солунуң азы телеканалдын ажыл-чорудулгазы чамдык сайгарлыкчыларның азы дарга-

бошкаларның тодаргай бөлүгө лежишкенинериниң эрге-ажыктары-биле холбажып кээрин маңаа билзе чогуур.

— **Ынчалзак Тывада байдалды төп массалыг информация чепсектеринде база карарты бижип турар болгай.**

— Шын харын, төп МИЧ-илерде Тываның дугайында багай информация колдап турар. Бирээде, Тывада амыдыралдың шынары, чижээлээрге, Красноярск крайда чуртталгадан ылгалдыг. Мында төөгүлүг, географтыг, экономикактиг болгаш этнополитиктиг чылдагааннар бар болгай. Ону коптары келген журналистерниң чамдызынга нарын болуп турары ол ыйнаан.

Эң-не элдептиг чүүл чүл дизе, сөөлү чылдарда төп массалыг информация чепсектеринге Тываның дугайында карартып бижээ чүүлдер республиканың бодунуң иштинден үнгени болур. Үнер-үнерде ол бүгү тус черниң сонгулда кампанияларының үелери-биле капсырлашкан болур. Сонгулдалар эрткен соонда, ындыг материалдарны парлаары база шеглей бээр. Ам удавас хоорай Хуралының болгаш Улуг Хуралдың депутаттарының сонгулдалары болур. Ындыг-мындыг материалдар ам база көскүлөңнөп эгелээри чугаажок. Ынчалза-даа республикавыстың боттуг айтырылгыларының дугайында кара сагыла чокка, харын-даа чылы-биле бижээ материалдар база тургулаар-ла. Бо бүгүнү демдегелеп тура, чамдык бистер боттарывис база өскелерге чылдагаан берип, чөмиш болу бээривисти айтып каары артык эвес боор.

— **Нациялар аразында харылзаалар темазына тураскааткан чидиг-чидиг материалдар өйлөп-өйлөп болгаш көскүлөңнөп кээр. Көдүртүнүп турар айтырылгының чугулазына хамаарыштыр чүгү чугаалап болур силер?**

— Эскерер болзуңарза, оларны хөй кезин база-ла сонгулда кампаниялары-биле холбаан болур. Чидиг айтырылгылар, бот-боттарын билишпейн баар чоруктар бар болбайн аан, олар ангы-ангы националдарның төлээлериниң аразында эп-найыралды пропагандаларының талазы-биле тускай угланышкынын ажылды чорудуп турган совет үеде безин турган. Бөгүн бистиң массалыг информация чепсектеринде ындыг ажылды колдуунда чорутпайн турар, а чамдыктары харын-даа ол-бо национал бөлүктөргө эрге-ажыктарын кызып-кылып турарының дугайында хөйүнү бижиринге туралыг. Бодум хуумда ол бүгүдөн мындыг түңнелди үндүрөрдир-ле мен: хамыктын ужуру республикада националдар аразында харылзааларны байдлында эвес, а ол теманы ол-бо политиктиг айтырылгыларга, чижээлээрге, сонгулда үезинде улусту ол-бо талазынче көгүдүп тыртып алып арга-шинектиң эң бөдүүн чедингир болганында. Хөй-ниити ажылдакчылары-даа, анзы-бүрү деңнелди удурткучулары-даа, журналистер-даа бо айтырылгы оварымчалыг болуру, национал республикага кандыг-даа айтырыгы, кандыг-даа амыдыралчы азы ажыл-ишчи чөрүлдээни националдар аразының харылзаа-хамаарылгаларынче шилчидип, ооң-биле холбап болурун утпазы чугула.

Язы-сөөк ылгажыр чоруктарның бары чажыг эвес болбайн аан, ынчалза-даа ук хөөннер республикада дүвүрээзин болдуруп хире эвес. Харын-даа чурттакчы чоннуң кол кезипи бо айтырылгы чөптүг турушту ээлеп турар, кол-ла чүве ол. Мээң

эскергеним-биле алырга, чоннуң кол кезиниң үнү каш борбак «доозун доюлдурукчуларының» үнүңгө көөрдө дыңналбайн турар. Бо айтырыг федералдыг деңнелде база туруп турар болгай. Чижээлээрге, скинхедтер деп турар улус тытып келген-дир. Чурттуң Президентизи В.В. Путинниң сөөлүгү дөрт телеэфириниң үезинде Кабардин-Балкарияның төлээзи аңаа сонгулда бетиниң кампаниязының үезинде телеэфириниң экранындан шовинисчи, харын-даа фашистичи шынарлыг лозуннар дыңналып турганынга ооң хамаарылгазы кандыгыл деп айтырыгы салганы таварылга эвес. Бо айтырылгы харылап тура, Президент В.В. Путин ындыг чергелиг чүүлдерни чулуруп турар кижилер чок-ла болза, угаан-медерели солудан кижилер-дир, чок-ла болза, бодунуң аажылы кандыг уруктарга чедирип болурун билбейн турары-дыр дээн.

— **Бистиң хамаарылга чок болгаш күрүнениң массалыг информация чепсектериниң харылзаа-хамаарылгаларының дугайында чүгү чугаалап болур силер?**

— Бистиңде кымдан-даа хамаарышпас МИЧ-илер чок деп санаар мен. Оларны аразында ылгал чүдел дизе, чамдыктарын күрүне структуралары, өскелерин хуу кижилер акшаландырып турар. Хуу МИЧ-илерниң журналистери бодунуң ажыл-чорудулгазында күрүнениң МИЧ-илеринде коллегаларына көөрдө хостуг деп үзел-бодалды кижип бо-ла дыңнаар боор-дур. Мен бодаарымга, ол шынга дүүшпес, харын-даа мында байдал сыр дедир деп болур. Бети дизе, күрүнениң МИЧ-илеринде шалың акшазы оларның парлап турары материалдарының уткашынарында хамаарылга чок. Чижек кылдыр алырга, «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннар ол-бо айтырылгылар талазы-биле бодунуң тургузукчузунуң — Тыва Республиканың Чазаның туружу-биле дүүшпейн турар үзел-бодалды болганчок көдүрө бээрлер-дир. Ындыг болур ужурулуг-даа чүве ыйнаан. А хуу МИЧ-илерде хуу акшалар долганып турар. Ындыг болганда, чижеглей алыр болза, «Информ-плюс» солунуң азы «Новый век» телеканалдың журналистери Тунес ашак-кадайны хөдөлишкенинерин азы аажылалын шүгүмчүлээрин сагыш-таары безин болдунар бе ынчаш?

— **Чазак биле «Риск» солунуң аразында үскүлөңнөшкөндөр үргүлчүлөп турары көрүп тур бис...**

— Бо солунну ийи-чангыс-даа номчаан кижип республиканың Чазаның удуртулгазы кайы хире дорамчылалга таваржып турарын билер. Безин чадаарда, ону кем-херек үлгедикчи структуралар-биле харылзаалынын дугайында дорту-биле бадьткып турар. Мындыг чергелиг көп чугаадан чүгле суд таварыштыр камгаланып болур. Каван херек нүгүл таратканы дээш суд сайгарылгазынга болгаш кеземче херээ оттурарынга чөдө бээрле, бо солунуң авторлары былдаар талазы-биле алды аргалын, беш мегелин көргүзе бээрлер-дир. Солунуң тургузукчулары судтуң тодардыг доктаатканы моральдыг хораның шүгүделин төлээринден шуут-ла ойталап турарлар. Оларны бүүдү камгалап турар даргалар бар. «Риск» компания үр үенин дургузунда үндүрүлгөни төлөвейн келгенинден аңгыда, ажыл-агыйы ажыл-чорудулгазын кандыг-даа эт-хөредги, агар санында ашак-хөредги чокка чорудуп келгени илерээн.

Элдепти-ле хөлчөк «Рискини» долгандыр тургустунган будулгаазынныг байдал болур-чогуур структураларны специалистериниң билди чок чоруунуң, чок-ла болза кандыг-бир кадык эвес сонугралдың, харын-даа политикаан хамаарылганың түңнелинде болуп болур аргалыг болган деп, бодал хевирлеттинер-дир. Бо солуннарның тургузукчуларының болдуруп турар хажыдышкынынын хары-салгага онаашпайн турарының чылдагаанын оон өскээр тайылбырлаар арга чок.

— **Чазактын ындыг кижилер-биле судка аас былаажып чыгкан ажыгы бар бе?**

— Ажыг чок-даа турганы чадавас. Ынчалза-даа кажан херек ажык дорамчылаашкынга болгаш нүгүлге чедип турда, оларны хары тударынче албадар апаар.

Чазак судче хомудалдарның дузазы-биле «Рискини» төлээлеринге ыйдышкыны кылырын оралдажып турар дээр болза, шынга дүүшпес апаар. Мында байдалды харын-даа сыр дедир деп болур. Олар чүгле Чазак солуннары-биле эвес, а оларның адресинге таарымча чок үнелел берген кижип бүрүзү-биле судтажып турарын маңаа айтып каары артык эвес.

— **Оларны хай дептериниң аргазы чок чүве бе деп, айтырыг чайгаар тургустунуп келир-дир?**

— Аас-дыл, күткүүшкүннер, солуннарда бужар хоп-нүгүл — бо бүгүдө, чугаажок, эки чүве чок болбайн аан. Өске талазында, оларны-биле сөс былаажып, туда-ла сыыртташкан ажыгы бар бе? Бирээде, чоннуң хөй кезип чогум черле чүгү болуп турары хөлчөк эки билип турар. Нүгүл таратып турар кижилерниң атысы шагда-ла билдингир апарган болгаш оларга тодаргай хамаарылга тургустунган. Ийде, ук солунуң доктаамал бижип келгени чүүлдерни боттуг амыдырал бурду шаап турар. Чижээлээрге, бистиң республикада демократияны кызып-кылып турарының болгаш эрге-чагырганың бандитчи шынары дугайында ук солунга бижип келди. Бир эвес бистиңде демократияны, шынап-ла, боой тудуп турар чүве болза, кайына олар туралаан чүүлүн бижип шинектиг турар деп. Бир эвес бистиңде эрге-чагырга, шынап-ла, бандитчи чүве болза, чүнү-даа мурнуңда оларны үзе-чазаттыртып каапкан турар-ла ыйнаан. Номчукчулар мугулайлар эвес-ле болгай.

— **Хоойлужудулга палатазының удуртулгазы биле Чазак аразында харылзаалар нарындаанын херечилээни материалдар үнүп турар-ла болгай...**

— Дорт-ла месилдежишкенинер чок. Каш депутаттар каттыжып алгаш, Чазак чери-биле судтажып, демги-ле хуу солуннарга Чазак ажылдакчыларын буруудалдып, харын-даа нүгүлдөп туруп берген. Кысказы-биле чугаалаар болза, сонгулда бетиниң оюннарының чоорту эгелеп кел чыдары ол ыйнаан.

— **Сонгулдалар үезинде массалыг хажыдышкынынын дугайында кезек-кезек болгаш-ла хуу солуннар дамчыштыр чугаа үнүп келир-дир. Маңаа хамаарыштыр чүгү чугаалап болур силер?**

— Бистиңде черле ындыг: бир эвес кандыг-бир кижип судче хомудал киригеш, ону ойнадып алган болза, судту саттынган деп кылыктаныр. А бир эвес ойнап алган болза, судту мактаар, ооң үндүргөн шийтирлерин хүндүлээр херек деп негээр. Сонгулдаларга хамаарыштыр байдал база шак-ла ындыг. Эскерип

көрүңер даан, сонгулдалар үезинде хажыдышкынынын база шыны эвес сонгулдаларны дугайында кол нуруузунда ук сонгулдаларга аштырганнар чугаалаарлар. Бодум өмүңөөмде бисте эртип турар сонгулдалар сонгукчуларны боттуп үзел-туразын илередип турар деп санаар мен. Сонгулда бетиниң демисели чидиг болган тудум, ооң киржикчилериниң талазындан бадьлаашкын чорудулгазынга болгаш бадьлаашкынар санаашкынынга контроль күштүг, хынамчалыг болур. Көңүс чоокку үениң чижээн алылыңар. Бир эвес амгы эрге-чагырга, шынап-ла, бадьлаашкынынын түңнелдерин бодуну-биле «айлап» кааптар шинектиг турган чүве болза, Улуг-Хемге чоокта чаа эрткен сонгулдаларга К. А. Бичелдей депутатче кайы-на эртер турган чүве деп. Ынчалза-даа ол эрте берген-не болгай. Маңаа демдеглээр чүүл чүл дизе, Каадыр-оол Алексеевичиниң бөдү-даа, «Риск» солун-даа Улуг-Хемге хажыдышкынынын дугайында чангыс-даа сөс бук дивээнер. А бир эвес ол Хоойлужудулга палатазынче эртпейн барган болза, кайы хире аас-дыл үнер турганын бодаары безин берге. Анаа бодаарга, декабрь 7 соонда бистиң республикадан Күрүне Думазынче депутаттың сонгулдаларында хажыдышкынынын дугайында хөй-ле сөс сөглеттинген. Сөглээр сөглээрде, демги-ле «Риск» төлээлекчилери, кандидат турган Чучев. А Чазак Даргазы сонгулдаларынын түңнелдериниң талазы-биле бодунуң үзел-бодалын илередиптери билек, Канзай биле Чучев ону доп-дораан судче бичидирткен. Суд чери Канзайны хомудалын хандырбаан, Чучевтин хомудал билдиришкенин ам-даа сайгарып турар, ол судче хары угда Конвиз баштадыр үш төлээлекчизин чоруткан.

— **Бир-тээ үстүндө Бичелдей биле Конвизтиң аттары ааан болганында мындыг айтырылгы харылап көрүңерем: оларны чангыс деңнелге кожа көрүп турарына ол бе?**

— Оларны кайызы-даа чангыс солунуң — «Рискини» тургузукчулары боорга ынчаарым ол. Бичелдейниң ат-сызында шоолуг үнмес-даа болза, ол солунуң удуртуруга ооң үлүг-хуузу улуг. А чүгү ындыг солунуң дээрзин номчукчулар билер. Чазак ооң хаашкынын чедип алып бодавайн турар. Бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырып тура, «Риск» солун-даа, ооң тургузукчулары-даа хоойлуну сагаан турарын ол негеп турар.

— **Редакциявыска келгеш, бистиң айтырылгыларывиска ажык харыларны бергениңер дээш четтирдивис.**

— Бо удаада чугаавыс колдуунда аас-дыл-биле холбашкан чангыс айтырыг долгандыр эрткеннге эпчосунуң-даа олур мен. Өске талазында, бо чүүлдер дугайында чугаалавас болза, сөөлү үеде Кызылда болуп турар болушкуннарны ханы утказын билип алыры берге. Кандыг-даа аажылаашкын дөстүг болур-ла болгай. Ону угаап чорза, артык эвес деп бодаар мен.

Чазак Даргазының дугайында чугаалаар болза, ооң ажылында ажыл-агыйы болгаш социал айтырылгылар биеэги хевээр колдап турар. Ажы-биле чугаалаарга, аас-дыл сайгарар, ону нүгүлдээн «опозиция» бис дээр дээргилер-биле сөс былаажыр чайы чок. Боттарынар билер силер, нарын айтырылгылар республикада эвээш эвес. Республикавыстың болгаш Кызыл хоорайывыстың юбилейлериниң дугайында хөй-ле бижип турар чылдаганыларывис база-ла болза. Оларны чөптүг ажыглап, демнежилгениң сорулгаларын салыр болза, экономиканың бүтү адырларынга хөй-ле буянын үүлени бүүдүрүп ап болур.

ОРУС-БАЖЫҢ, УРЯХХАЙ, КЫЗЫЛ-КОДА

Найысылалдың 90 чылынга

Хем-Белдирге Орус-Бажың деп ат 1890 чылда үнген картага көстүп келген. Ону бодаарга, амгы хоорайывыстың баштайгы бажыңының туттунганындан бээр 125 чылдан эвээш эвес үе эрткен-дир. "Сөөлүндө кээп,

Енисеев административный центр" деп каан. А ол-ла Габаевтиң "...об образовании административного центра Белоцарск на урочище Виланы (1914 чыл, апрель 5)" деп документизинде "Белоцарск" деп сөс бар-даа болза, "хоорай" дивээн, "төп" деп каан.

1918 чылдың март 16-20 хүнеринде болган крайның орус чурттакчыларының дерткү съездизи Белоцарскны Урянхайск деп адаан. Чогум-на хуралдап, хуралдың протоколунга кирип, хол көдүрүп бадылаан ат бо (ЦГА Тувинской АССР, ф.29, оп.1, д. 20, л. 18). Ол үеде ону солувастың аргазы чок болган. Октябрь Революциясы тирилээн, Ак-Хаан дүшкөн, Советтер хамык чагырганы холга алган, өлүм-чидимниг хамааты дайын Урянхайның булуң бүрүзүнге калчаараан үе турган. Амбын-Ноянның болгаш өске-даа чагырыкчыларның кыдат, моол таңмаларын былаап алгаш, хамаарышпас чурттуң хамык херээн холгаарлап, ханның холун карбанадып турган крайның Урянхайны харыылаар комиссары Турчанинов, оң хелемчи-секретары Самойлов, даштыкыдан көжүп келген улуска чер үлеп турган топограф Ткаченко болгаш оларның өөрүнүң боо-чепсээн хавыргаш, хүлүпшарааш, 16 харлыг А.М. Норкин баштаан кызыл гвардейжилерге сүрдүргөш, дүнекиниң 12 шакта Усинскиже чорудупкан.

Ак-Хаанның протектораты ынчаар чок болган, ынчалза-даа орус-крестьян колонизация улам чылавышаан турган. Ол колонизация бисти чеже-даа хоозуралга чедирген болза, бистиң амы-тынывысты ол арттырган, бисти кыдат милитаристерниң, моол феодалдарның, көрей садыгжыларның, тыва дүжүмтерниң аспаандан адырган, тус-

кай күрүнелиг, чурттуг, нациялыг, дылдыг, үжүк-бижиктиг кылып каан. Ол колонизация, ынчангы политиктиг амыдырал бистиң кода-хоорайлыг, бажың-балгаттыг, өске-даа депшигелиг болурувусту боттандырып, өскээр чайлаар арга чок болдуруп келген. Ам каш-ла документиден көрүптээлинер аа.

1886 чылдың март 16-дагы "Сибирская газета" солун: "Устуң кызыгаар округун тургусканы Тывага алдын үлетпүрүн, садыгны чедикшинниг хөгжүдериң болгаш крайны чоорту эжелээриңиң магадылалы болур, Хемчиктен Улуг-Хемге чедир бүгү девискээр, Таңды сыныбиле каттай-хаара орус күрүнениң составынга кирер".

Николай II хаан 1908 чылдың декабрь 20-де инженер В.С. Родевичиниң илеткелин номчааш, анаа мындыг хол үжүүн арттырган: "Сеткилим ханып номчудум. Устүү Енисейни болгаш Урянхай крайны шинчилээрни уламчылаары чугула деп бодай-дыр мен. Бо чурт, кедизи барып, Россияга дыка херек болу берип чадап-чок" (ИОКА, ф. 25, боодал 3, херек 17, арын 1).

1911 чылдың ноябрьда хаанның Россияның сайыттар Чөвүлениң хуралының тускай журналыга демдегел: "Урянхай крайже 400 муң кижини көжүрүп кирип болур. Крайже ол хире хөй орус албатыны көжүрери стратегия талазы-биле дыка чугула хемчег болур" (Улуг-Хем сетжүүл, №1, 1994, арын 128) азы (ИОКА, ф. II, с. 23, даңзы I, херек 14, арын 1). Ынчангаш хоорайывыс бажың тудуп беринер деп дилег чокта-ла туттунуп эгелээн. Оон чайлаш чогувустун чижектери — үстүнде. А "Значение русской крестьянской колонизации" деп эге М.Х.Маннай-оолдун "История родного края" деп номунда.

чижеглай алырга, 1914 чылда Орус-Бажыңның орнунга Ак-Хаан-Хоорай — Белоцарск көстүп келген" деп, немец эртемден, аян-чорукчу Отто Мэнхен-Хелфен "Азия Тывазынче аян-чорук" деп номунга кончуг шын айыткан.

Хоорайывыстың Урянхайск дээн адын крайның орус чурттакчыларының онгу съездизи 1920 чылдың сентябрь 16-да Красный город (чамдык документилерде г.Кызыл) кылдыр эде адаан. Ону ТР-ниң Төп архивиниң ажилдакчысы Т.Бондаренконун 2003 чылдың август 12-деги "Тувинская правдага" үнген материалындан-даа, журналист Оюн Кодур-оолдун 1968 чылдың июнь 9-тагы "Шында" "Кызылдың аттары" деп материалындан-даа көрүп апар болур.

Хоорайывыстың ады 1920 чылдың сентябрь 16-да орус чурттакчыларының онгу съездизиниң шийтири-биле Красный город болу берген. Ону тывалар дораан-на Кызыл-Кода дижи берген бис. Кызыл-Кода деп ат 30 чылдарда безин өскерилбээн. Ол үеде парламенттинген Отто Мэнхен-Хелфенниң даа "Азия төвүңче аян-чорук" деп номунда "Кызыл-Хото" деп улуг эге-даа бар. Өске-даа тыва өскеривис Совет Эвилелинге каттышканывыстың соонда-даа ажыглаттынып турган. Ол үениң солуннарында болгаш номнарында чурттарның тайылбырында "он талазындан солагай талазынче" дээрде, "барыын талазындан чөөн талазынче" деп бижип каан. "Детская болезнь левизны" деп номну 1950 чылдарда "Уругларның чөөннээр аарыы" деп өөренип турдуvus.

1921 чылдың августа Суг-Бажыңга болган ТАР-ның тургузукчу хуралы чазактың Төп Чөвүлениң турар черин Кызыл хоорай чоогунда Хем-Белдир деп чер деп доктааткан. Ынчалза-даа Кызыл-Кода ол үеде езулуг төп болуп шыдаваан, хуралдар безин өске черлерге эртер турган. Тываның Улусчу-Революстуг намы безин 1922 чылдың февраль 28 — март 1 хүнеринде Туранга тургустунган. Ол съезд ТАРН ТК-

ны болгаш ТАР чазан Кызыл-Кодаже көжүрер шийтирини хүлээп алган. Кызыл-Кода ынчаар ТАР-ның төвү болу берген. Оон Кызыл 1929 чылдың июль 25-те Тыва Арат Республиканың найысылалы кылдыр чарлаттыңан. Ол ам — Тыва Республиканың найысылалы «Расцветающий край», Кызыл, 1974, арын 24-30 база «Люди и события» — 2003, арын 38».

Хоорайывыс Орус-Бажыңда бээр каш атты эдилээн-дир, санап көрээлинермен. Хем-Белдир база ийикпе? Он чыл мурунунда, найысылалывыстың байырлалын таварыштыр, "Хем-Белдир хоорайым" деп шүлүк база бижээн мен:

- Азия дий төвүңге
- Адын берген Хем-Белдир —
- Белдир атты эдилээн
- Белдир черде Хем-Белдир —
- Хем-Белдир
- Хоорайым!
- Каа-Хем биле Би-Хемниң
- Катчы берген белдири —
- Белдир атты эдилээн
- Белдир черде Хем-Белдир —
- Хем-Белдир
- Хоорайым!
- Би-Хем биле Каа-Хемниң
- Бирикишкен белдири —
- Белдир атты эдилээн
- Белдир черде Хем-Белдир —
- Хем-Белдир
- Хоорайым!
- Хавырга даг хаажылаан
- Каа-Хем, Би-Хем белдири —
- Белдир атты эдилээн
- Белдир черде Хем-Билдири —
- Хем-Белдир
- Хоорайым!

Хем-Белдир дээрге Азия дилтин төвүнүн чүс-чүс (та мунмуң) чылдагы ады-дыр. Бөм-бүрзектин дерт чүгүнүн, сан-түн чок оруктарының белдири-дир. Кижилерниң салым-хуузунун белдири-дир. Урянхайларның боттарының тышкан, бойдустан чаяаттыңан ат-тыр.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

Парламентиниң индири

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА

ДЫЛ ДЭЭРГЕ кайы-бир чонун, нациянын тускай күрүне болурунун кол демдээнин бирээзи. Ынчангаш кайы-даа нация бодунун дылын аажок хүндүлээр болгаш аңаа чоргаарланыр. Чүгле чаңгыс-ла дыл кырынга чугаалажыр чурттакчылыг күрүнелер делегейге эвээш. Россия Федерациязының девискээринде кол күрүне дылы орус дыл, ынчаарга оң составында национал республикаларда боттарының дылын база күрүнени кылдыр чарлап, ону удуртулга болуп турарлар. Бистиң Тываның чурттакчыларының үштүн бир кезээ — орус дылдыг чон. Дыл айтыры — политиканың база бир кезээ.

Ынчангаш Россия Федерациязында база Тыва Республикада-даа дыл дугайында хоойлу-дүрүм актылары мурундан бээр-ле хүлээп алдынган. 1990 чылдың декабрь 14-те "Тыва Республикада дылдар дугайында" Хоойлуну хүлээп алган турган. Ол дээрге бо чугула айтырыг дугайында бисте эн баштайгы документ болган. Ону 1993 чылга чедир ажыглап келген бис. А шаг-шаа-биле турбас, хөгжүлдениң аайы-

биле хоойлу-дүрүмнерге өскерилгелер болгаш немелделерни кириер апары — үениң негелдези.

1993 чылда Тыва Республиканың Дээди Советиниң хүлээп алганы Конституциясында тыва дылды күрүне дылы, а орус дылды республикада нациялар аразында харылзажырының дылы кылдыр дүрүмчүткен. Ынчангаш республиканың чурттакчыларының аразында орус дылдыг чон хөй болгаш оларның ролю Тываның политиктиг болгаш экономиктиг база социал амыдыралыга аажок улуг, ийи талазында, орус дыл ниити Россия Федерациясында күрүне дылы болуп турарын барымдаалааш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлужудулга палатазының Эртем, өөрөдиге, культура, өг-бүле болгаш аныктар политиказының комитеди Тыва Республиканың 1993 чылда Конституциязының 5-ки база 24-кү чүүлдерин болгаш "Россия Федерациязының улустарының дылдарының дугайында" 1991 чылдың октябрь 25-те № 1807-1 Федералдыг Хоойлузунун 1998 чылдың июль 24-те болгаш 2002 чылдың

декабрь 11-де өскерилгелериниң негелделерин ботландырап сорулга-биле "Тыва Республикада дылдар дугайында" чаа Хоойлунун төлевилелин ажылдап кылгаш, ол талазы-биле "тегерик столду" эрттирген. Анаа Тыва Республиканың гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору В.Д.Март-оол, ол-ла институттун кол эртем ажилдакчызы Б.И.Татаринцев, Тыва Республиканың ниити база профессионал өөрөдиге сайыдының оралакчызы А.С.Ооржак, ол яамының национал школаларны хөгжүдөр талазы-биле төвүнүң методизи, Тыва Республиканың улустуң башкызы Р.Р.Бези, Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республика талазы-биле Эргелелиниң начальниги С.С.Күжүгет, ТР-ниң юстиция херектериниң талазы-биле сайыды А.А.Язев, Тыва Республиканың Чазаның төлээзи, филология эртемнери-

ниң кандидаты Ч.М.Доржу, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Ч.Ч.Куулар, Тываның күрүне университетиниң тыва дыл кафедрасының эргелекчизи М.В.Вавуу-Сюрюн, ТР-ниң Ниити болгаш профессионал өөрөдиге яамызының юризи М.И.Суханова, комитет даргазы Анатолий Партизанович Дамба-Хуурак база чамдык депутаттар бо Хоойлунун төлевилелин чугаалажырга каш удаа кирип, арга-сүмезин кадып, улуг дузаны көргүскеннер.

Төлевилелди сессияга бири номчулга-биле хүлээп алганының соонда, хоойлунун ону улам-на күштелдирер, тодарадыр сорулга-биле чамдык яамыларже, гуманитарлыг шинчилелдер институтунче чоруткан бис. Оларны кириглээни саналоналарын, сүмелерин өөренип көргөш, төлевилелге кириген. Ынчангаш Хоойлужудулга пала-

тазы ону ийиги чугаалажышыкынга чугаалажып көргөш, хүлээп алган. Оон соонда Хоойлуну Төлээлекчилер палатазынга база хынамчалыг, бүгү талалыг чугаалажып көргөниң соонда, Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак анаа ат салып бадылаан. Бо чугула документи "Шын" биле "Тувинская правда" солуннарга парлаан.

Муруну Хоойлуга немец чаа Хоойлуда чүлерни киригенил? Хамыктың мурунла Тыва Республиканың күрүне дылдарын тыва база орус дылдар кылдыр бадылаан. Дыл дугайында бистиң барымдаалаар, удуртулга болду-рар кол негелделер ол. Ийиде, республиканың чурттакчылары база хөй-ниити каттыжыкшыкынарының, организацияларның ажилдакчылары аразында кан-дыг дыл-биле чугаалажыры чүгле боттарының шийтирлээри хууда херээ болур дээрзин ыяк айыткан.

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛЫР

Сөөлгү үеде чуртталга-коммунал ажил-агыйнын айтыры — күрүне мурнунда тургустунуп келген чугула айтырыгларның бирээзи. Эргижирээн, ирип турар чуртталга бажыңнары бистиң республикада, ылаңгыя Кызыл хоорайда, эвээш эвес. Хоорайның чөөн талазында 50-60 чыл бурунгаар туттунган бажыңнар кайы көвей. Ында Кузнецов болгаш Дружба кудумчуларының белдиринде турар ийи каът бажыңнар, ол-ла Кузнецов, Шевченко, Суворов, Полевая кудумчуларында черде туттунган дөрт аал чурттаар бажыңнар карака көзүлдүр-ле ирип, эргижиреп келгилээн.

Ол бажыңнарга кире бээр, дэвирилеринден, ханаларындан довурак төктүп турар. Чайын чаашкыныгды дэвирилерден, азыглардан дамдылаар, чурттакчыларга дыка-ла түрэнчиг. Черле ынчаш бо бажыңнарны тударда кандыг-даа санитарлык чурумну сагываан, кире бээр, караңгы, соңгалары тар, чырык чедишпес.

Ында чаш уруглар, шко-лачылар хөйү-биле чурттап турар. Бичии уругларга ол дыка-ла таарымча чок.

Ол бажыңнарга чурттап чораан бир хоочун-биле чугаалажырымга, мынча деп ораар чүве: — Бо бажыңнарны тударынга кожун, сумулардан тудук кылыптар хирелиг кижилерни Кызылче көжүрүп эккеп турган. Дөртөн чылдар сөөлзүредү маңаа көжүрүп келдивис. Өөм ээзи бо бажыңнарның тудуунга ажилдап турду. Ол үеде тускай шеверлекчи мергелдиг кижилер бар эвес. Эр улустар бажыңны тудук доозултарга-ла, кадайлары довурак-дойну хоюткаш, дүн-хүн чок ханаларны ооң-биле малгаштааш, удур-ла чурттап кирип турган бис — дээр чораан.

Үези кээр, чүү-даа чүве эргижирээр, элээр. Бо бажыңнарга ам чурттаары айылдыг апарган. Кызыл хоорай чагыргазы бо бажыңнарже онза кичээнгейни салыр үези келген.

Монгуш КЫЗЫЛ, күш-ажылдың хоочуну.

КӨШКЕН “ХЕМЧИККЕ” УЛАЖЫПКАШ...

Эрткен күзүн сүт садып алыр дээш Кызылдың “Башня” чоогунда бөрбек садыгга келгеш, сүт келбээр боорга, ону элзэн хөй кижилер-биле манап турган мен. Ол үеде бир тыва кижиниң чанынга тургаш, арнынче көргөш, танываан мен. Ооң бодун көөрүмге узун-даа, эът-хан-ныг-даа, алыс мөге болгу дег кижилер болган. Мен аңаа бодумну таныштыргаш, ооң адын Ховалыг Натпит деп улаштыр билип алдым.

Ооң хары чеден сесче киргенин күзөлдүм-биле хөөрөп, чугаалап тур. — Хүрежиң чораан силер бе? — деп айттырдым. Ол менче хүлүмзүрү аарак көргөш: — Ийе — дээш, ол үеде шоолуг мөгелер хүрешпес чүве, чүгле улуг-улуг байырлалдарда хүрежиң турганын чугаалады. — Тывалар хүрежин кагбайн чорааннар. Мен ол үениң Тывага хүрежиң турган мөгелери: Мартаажык, Арзылан Чамыян, Айыжы, Оюн Билчири-оол сугларны көрүп чордум. А бодум бир катап чазын Элегеске май чыскаалында 32 мөге аразынга хүрешкен мен. Ынчаарда ачам суг үжөн чылдарның эгезинде Сүт-Хөлдүн Кара-Чыраадан көжүп келгеш, Элегеске чурттап берген турганнар. Мен 17 харлыг, хып дээн чалыг эр турган мен. Аныяк болгаш хүрежинге соруктуу кончук турган. Алыс чуртум Сүт-Хөл мөгелериниң чурту боорга, ооң адын сыкпайн, хүрежиксээр болган мен. Ынчан хүрешкеш, ол мөгелер аразынга шүүлген мен. Оон бирден дөртке чедир мөгелерни шаңаап эгеледи. Өске мөгелерни адап шаңааш, мени-даа ада-вас, шаңавайн барды. Мен шаңнал-даа негевейин, идик-хөвим кедип алгаш, мени чүге шаңаваанынга иштимде эпчосунуп, эш-өөр-биле-даа чугаалаш-

пайн, чанып келген мен. Өгдө ачамга ол дугайын чугаалаарымга, менээ хары бербейн, куду көрүнүп каап, боданып олур. Мен хоюм кадарып чоруп турган мен. Хүннер ынчаар-ла эрпти туран чүве деп хөөреди.

Бир катап Элегеске Салчак Калбак-Херекевич Тока келгеш, хурал эртти-

тер” хөй турда, совхоз тургузуп каттыштырганы ол үеде партияның ажылының түңнели болур. С.К.Тока Чөөн-Хемчиктин чонунга хурал эрттирип чоруп тургаш, чангыс удаа эвес: — Силер багай ажилдавас ужурул силер, көрүп, дыңнап тур силер ыйнаан. Хемчиктен келген чон Таңдыда “Тиилелге” үнелеп көргөш, ийи Ленин база Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнери болгаш хөй медальдар-биле шаңнаан. Хөй малчын маадырлар көвүдээр, херекке албааны ол чүве ийикпе, шынап таптыг көргөн болза, чоп маадыр атты ап болбас деп, алыр турган боор деп бодаар мен. Ол малчынның дугайында Юндеш-оол Монгуш “Ш.Баян-Доо” деп шүлүктү чогадып каарга, удаваанда ыры апарган, чон ырлажып турар.

Ол ышкаш мээң улуг угтам болгаш честем Часкалбаа Дестековна база Хүндүжүк Шырапович Монгуштар бо Чедерге совхоз хоюн кадарып база үр-ле болдулар. Ам честем чок, угтам арткан. Оларны салгааны ол чүве ийикпе, мээң база бир дунмам Стай-оол Курбаевич Ондар дөрт чыл бурунгаар Чедер хөл чанында бо берге үеде чурттаарының аяны-биле чери Улаан-Бурадан малмаганы-биле көжүп келген, оолдар, уругларының дузанын көрүп, өг-бүлезинде уругларының авазы уктуг кезээ Сендин Самбуевна Ондар-биле хөй малды өстүрүп, чонунга мактадып тур. Дунмамның аалынга баргаш, ужуражып чугаалажырымга, “оор-сук, ыт-куш солду” — деп, сеткили ханган чурттап орлар. Көжүп келген кижиле дээш, көшкен “хемчиктей” бээр, черле кайын боор ол.

Көшкен “хемчиктер” дугайында бижир болза, мактаксанчыг чүүлдер-ле хөй. Мен чүгле бодумнун билirim кижилерни мында киридим. Оларның аразында онаашкан ажылын ак сеткилдиг кылып чораан, чоруур-даа деп билirim.

Алдын-оол ОНДАР, Кызылдың № 9 экология-гуманитарлык гимназияда башкы.

Үнгөн материалга хамаарыштыр

Чүнү көрүп турарыл?

Бо чылдың январь 31-де “Шын” солунда Александр Натпит-оолдун “Сезинчиг кижилер” деп чүүлүн номчааш, автор кымындаа көдүрбээни чидиг айтырыгны көдүрүп турарын эскердим.

Кызыл — Шагаан-Арыг аразында пассажирлер дайжылап турар хуу машиналарның өртектериниң аарын 2002 чылда-ла эскерген мен. Шагаан-Арыг баар машинаның хөлөзини ынчан-на Чадаана чедер машина өрттээ-биле дең турган. Ол дугайын олурупканым машинаның чолаачызынга чугаалаарымга, ол: “Силер чоокта Чадаана барбаан боор силер, ам Чадаана чедир өртектер талгыр болду ийин” дээн. Ынчан Чадаана чедер пассажир 150-170 рубль төлээр чүве. Шагаан-Арыг чедер дээш 170-ни төлээним ол. Ам Чадаанага чедир 200 рубль, Шагаан-Арыгже база-ла ол хире бооп турарын бо авторнуң

бижээнинден билдим. Моон чылдагааны чүдөл? Орук-чирик багай турган болза, ол өртектерни кижилер-даа чөпсүнүп болгу дег. А Шагаан-Арыгга чедир орукту, хөөредип чугаалаарга, шаажан долдур шай кудуп алгаш, ижип-даа чорза, төктүр хире эвес орук ышкажыл.

Кожуун чагыргазының даргазы В.Пюрюна “бо талазы-биле түңнелдерни үндүргөш, шийтпирлиг хемчеглерни алыр боор дээрзинге идегел бар.

Ол-ла авторнуң № 14 “Шында” “Орулгалыг деңзилер” деп материалын номчааш, “ажыл-агыйның уг-шин, чорудулганын контрольдаар, хереглечилер эрге-ажыын камгалаар комитеттин база чонун социал айтырыгларын шийтпирлээр организациялар кайнаар көрүп турар ирги” деп бодалга келген мен.

Дагба ХОВАЛЫГ, Кызыл хоорай.

ЧАА ХООЙЛУ

Хоойлуда база бир чаа чүүл болза албан езузунун документи-лерин — хоойлулары, доктаалдарны, херек документилерин ыяп-ла күрүне дылдарыга орус болгаш тыва дылдарга бижип тургузарын тода айткан.

Тывада чурттап турар кайы-даа нацияларның төлээлери боттарының төрзүн дылынга чугаалажыр, дылын, культуразын хөгжүдөр эргелиг дээн.

Чаа Хоойлу езугаар хамаатылар өөредилгеге, кижизидилгеге база боттары аразында харыл-закырда кандыг дылды шилип алыры хостуг. Бо бүгү чүүлдерни хамаатыларга “Тыва Республикада дылдар дугайында” чаа Хоойлу магадылап турар. Бир эвес, чижээ, кижилер судка чүгле тыва азы орус дылга бодунун таразы-биле чугаалаар эргезин шийткелчилер өскээр негеп хажыда бээр болза, хоойлудулга езугаар ол ажилдакчылар харысалгага онаажыр апар.

Хоойлунуң 6-гы чүүлүнде ТР-

де дылдарны хевээр арттырар, өөренир база хөгжүдөр талазы-биле тускай сорулгалыг программаны Чазак чогадып кылгаш, Хоойлудулга палатазынга бадыладырын айткан. Ону күөсөкчи эрге-чагырга органнары боттандырар. Ол талазы-биле программаны күөсөдиринге акша-хөреңгини республика бюджетинге көрүп каар. Ол ышкаш республикага тыва база орус дылды хөгжүдөрүниң программаларын күөсөдиринге бо Хоойлу улуг дөгүм болур ужурул.

Тыва база орус дылдарны өөредирде, национал чаңчылдарны база езулалдарны, этиканың элементилерин сагып тургаш, школа назыны четпээннернин албан черлеринден эгелээрин Хоойлунуң 7-ги чүүлүнде тодарткан. Ол-ла чүүлүндү 5-ки пунктузу республикадан дашкаар чурттап турар тываларның национал культура база дыл талазы-биле негелделерин Тыва Республика хандыраарын магады-

лаарын Хоойлуда айткан. Амгы үеде Моолдун Сенгел сумузунда тыва школага өөредилге болгаш чечен чогаал номнарын база көргүзүп материалдарын Тывадан чорудуп берип турар бис. Тывалар Кыдаттын Синьзян можузунда база бар. Оларның амыдырал-чуртталгазының дугайында эртемден Марина Монгуш “Кыдатта тывалар” деп номну бижээ. Даштыкыда чурттап турар тываларның чыыжын Кызылга эрттирер болза деп саналдар бисте база үнүп турар.

Бистиң республиканың девискээринде чурттап турар янзы-бүрү нация улус культуразын, дылын база чаңчылдарын камгалап арттырар, хөгжүдөр сорулга-биле ниитилелдерни, бөлүктөрү, культура төптөрү тургузуп ап турар апарган. Оларны амдызында буряттар, немецтер, көрейлер, орус чон тургузуп алгылаан, ажилдап турар. Чоокта чаа орус улустун ындыг төвү Кызылга солун ужуражылганы эрттирип, оюн-тоглааны көргүскөн.

ДЫЛДЫ САМЗЫРАДЫРДА, оон культуразын бедидеринге терминология комиссиязы улуг рольдуг болуру билдингир. Ынчалза-даа сөөлгү үеде ындыг комиссия ажилдавайн турган.

Ону барымдаалааш, бо Хоойлунуң 10-гу чүүлүнде Тыва Республиканың хоойлуларын, хоойлу-дүрүм актыларын ийи дылга белеткээрин, парлаарын, чамдык чаа сестерни орузундан очулдургаш, тайылбырларын организаастаары-биле Тыва Республиканың Чазааның чанынга доктаамал ажилдаар терминология комиссиязын тургузарын, ооң составын болгаш кезигүн-нериниң санын, хүлээлгелерин Чазак Даргазы доктаадып бадылаарын чаа Хоойлуда айткан. Бо дээрге кончук чугула айтырыг. Очулдурган чаа сестерни ыяп-ла солуннарга парлаары албан болур. Хоойлунуң бо негелдези езугаар амгы үеде Чазак ындыг комиссияны тургузарын белеткеп турар.

Моон-биле холбаштыр албан черлери, организациялар, бүдүрүлгелер, каттыжышкыңнар, боттарының ажил-чорудулгазынга таваржы бээр чаа сестерни очулдулары-биле терминология комиссиязынче чорудуп турары дылды сайзырадырынга, оон культуразын бедидеринге улуг ужурулу болур. Суд органнары очулдулары берге сестерге бо-ла таваржы бээр болганы-биле Суд департамен-

тиниче чорудуп турар, ынчангаш ам терминология комиссиязы тургустунуп ажилдай бээр, ындыг айтырыгларны олар шийтпирлээр, чаа сестерни очулдулар болгаш бадылаарын билип алыры чугула.

Бо чаа Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелзэн болгаш оон мурнунда хүлээп ап турганы “Тыва Республикада дылдар дугайында” 1990 чылдың декабрь 14-те Тыва АССР-нин Хоойлузу база “Тыва АССР-де дылдар дугайында” Тыва АССР-нин Хоойлузунга өскерилгелер болгаш негелделер кириер дугайында” 1994 чылдың июнь 29-та Тыва Республиканың хоойлузу күш чок болган.

Ынчангаш республикада күөсөкчи эрге-чагырга, хоойлудулга органнары, массалыг информация чөпсөктери, өөредилге черлери, хамаатылар-даа бо чаа Хоойлуну чайгылыш чокка шыңгы сагып, ону күөсөдир ужурул.

Тайсыя КУУЛАР, Тыва Республиканың Хоойлудулга палатазының Эртем, өөредилге, культура, өг-бүле болгаш аныктар политиказының талазы-биле комитетиниң даргазы.

Тываның 60 чылынга уткуштур

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге автомобиль транспортуң киирген үлүгү деңгээлге чейин келген. Республиканың географтыг туруш-байдалы транспорт талазы-биле бергедээшкени тургузуп турган. Төөгү материалдарындан алырга, 1800 чылдар үезинде орус садыгчылар Тываны сонуургап турганнар, олар Ус хемни таварыштыр Урянхай крайге орукту кылырын көрүп турганнар. Ону кылырын ажагытын дугайында орук инженери Глебович бодунуң саналын 1906 чылда сүмелеп киирген турган. Усинск суурну Урянхай край-биле тудуштурар орукту кылырынче ол кичээнгеи угландырган. Урянхай край-биле кандыг-даа орук харылзаа чок, ынчанга ол край шак ынчаар чурттап шыдавас деп чүвени орус шинчээчилер билип турган. 1910 чылдан эгелеп Усинск ороун кылып эгелзэн. Орус орук ажилчиннарының күжү-биле баштай тергелиг, шанактыг аяттар орук кылдырган, чоорту автомобиль

билениң саны 29 четкен болгаш ооң аразында даштыкы марканың машиналары база турган. Минусинскиден Тывага кээр барааны кызыгаар Борбак-Хаакка эжеп каарга, «Совтвтранс» акционер ниитилелдин чолаачылары оон чүдүрүп алгаш, республиканың кожууннарынга чедирип турган. Ажы-биле чугаалаарга, Саян ороунга чагыс машина эртер тар орук турган, республиканың кожууннарында автомобиль орук турбаан. Чүгле 1936 чылда «Совтвтранс» акционер ниитилелдин чанынга оруктар, көвүрүглер септээр килдис тургустунган. Төөгү материалдарындан көөрге, амгы ПАТБ-ниң турар черинге «Совтвтранс» АН тургустунган. Ынчап кээрге, Тыва бир дугаар тургустунган автомобиль транспорт бүдүрүлгези — Кызылдың пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгези болуп турар.

«Совтвтранс» акционер ниитилелдин тургустунганы-биле септелге кылыр мастерскаяларны тудуп тургускан. Гараж чок, АТБ-ниң девискээринге машиналар кыш, чай чок

дайыны эгелей бээрге, 1942 чылда, ЗИС-8 автобусту фронттуге алгаш барган. 1939 чылда «Совтвтранс» акционер ниитилелдин баазасынга ТАР-ның автомобиль эгелели тургустунган. Ол үеде Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем, Каа-Хем, Танды кожууннар-биле автомобиль аргыжылгазының автооруктары ажыттынган. Тыва арааттар автомобиль транспортуң ажагыдузасын көрүп эгелзэн. Бо чылдарда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизи кончуг дүрген хөгжүп, чаартылгалар улус ажил-агыының бүгү адырларына көстүп келген.

1944 чылда Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң составына эки тура-биле каттыжып кирип турда, 57 чүк сөөртүр автомобиль, 2 автобус, 3 пассажирлер аргыштырарына ажыглаар чүк машиналары, 20 хире чик машиналар турган. Дайын муруну чарында ТАР-га машиналар моон хөй турган, оларның чамдызын фронттуге алгаш

Кызыл хоорайның Ленин кудумчусу 1940 чылдар үезинде.

автотранспорттуң санының көвүдээни-биле пассажирлер аргыштырылгасын харылаар тускай автотранспорт бүдүрүлгезин тургузары негеттинип келген.

1955 чылда Кызылдың автотранспорт конторазының баазасына пассажирлер аргыштырылганың автотранспорт

зинге чүгле телептиг үлүүн киирген эвес, бөдүүн араат чонга техниктиг депшилгениң калбак пропагандистери болурундан аңгыда, төптөн чаа медээлерниң, чаартылгаларның агитаторлары чорааннар.

Автотранспорттуң санының көвүдээни-биле партия, совет органнар кадрлар айтырынче

ЧЫЧААН, ТЕРГЕ ТУРБААН БОЛЗА...

ороун тудуп кылган. Ооң түннелинде 1925 чылда Тывага бир дугаар «Додж» дээр дугуйларының салаарын ыяштан кылган чик машина көстүп келген. Тывага бир дугаар машинаның чедип келгени ол үениң кижилеринге бир онзагай болушкун болуп турган.

Кажан ТАР бот-догуннаан тускай күрүне кылдыр тургустунуп келирге, ССРЭ-ниң Чазаа анык республикага бүгү талазы-биле деткимчени берип эгелзэн. Ол үеде делегей төөгүзүндө социалисттиг ниитилелдин ороун шилип алган үш күрүне турган: ССРЭ, МАР, ТАР. Оларның аразында экономиктиг садыг-харылзаа айтырылганы быжыгып орган. ССРЭ-ниң Чазааның шийтпир-биле Тыва Арат Республиканы бараан-биле хандырап айтырыгны шийтпир-лээри-биле 1929 чылда Минусинскиге «Союзтранс» дээр транспорт организациязын тургускан. ТАР-ның социал-экономиктиг хөгжүлдизинге автомобиль транспортуң ажагылаарының эгези ынчаар тургустунган. Тыва-биле автомобиль транспортуң аргыжылгазы тургустунганы-биле баштайгы совет специалистер массалыгы-биле кээп эгелей берген. Ооң-биле чергелештир амьдыралдын эргежок чугула барааннарын кыш, чай чок сөөртүп эгелзэн.

ТАР-биле автомобиль ороунуң аргыжылгазының тургустунганы-биле ССРЭ-ниң Чазаа 1932 чылда чүк сөөртүр №10-3 марканың 7 автомобильин белекке берген. Ол-ла чылын Кызыл хоорайга «Совтвтранс» дээр транспорттуң совет-тыва акционер ниитилели тургустунган. Ооң баштайгы удуртукчузунга В.В. Веселовский ажылдап турган. Ол дээрге Кызыл хоорайга эң баштай тургустунган интернационалчы бүдүрүлгелерниң бирээзи. Ол үеде ССРЭ-ниң Чазаа ТАР-ның социал-экономиктиг хөгжүлдизинче онза кичээнгеи угландырып турган болгаш олар бир дугаарында, транспорт аргыжылгазының айтырынынче улуг кичээнгеи угландырып турган. Республиккага транспорт айтырын үезинде чедимчелиг шийтпир-лөвөс болза, ооң бурунгаар хөгжүлдизи болдунмас дээрзин Тывага ажылдап турган совет специалистер чугаалап турган.

1933 чылда «Совтвтранс» акционер ниитилелдин автомо-

ажык дээр адаанга турар. Артык кезектер чедишпес, рессорлары, болтулары болгаш өске-даа бөдүүн кезектерни мастерскаяга кылып ап турганнар. Ол үеде Кызылга чолаачылар өөредир автошкола турбаан, ССРЭ-ден ажылдап келген баштайгы орус чолаачылар, чалаттырып келген инженерлер тыва кадрлары автомобиль транспортуң башкаар талазы-биле өөредип, тодаргай хемчеглерни ап чоруканының түннелинде, 1932 чылдан эгелеп баштайгы тыва оолдар автомобильди башкарып эгелей берген. Республиканың кончуг берге оруктарына ажыл-

Тыва 1930 чылдар үезинде.

дап чораан Тываның баштайгы чолаачыларын бо юбилейлиг чылда улуг хүндүктел-биле адап, оларның мурунуга мөгөөр ужурутт бис. Аттары бо: В.Сапогова, Х.Ондар, С.Лама, И.Квитный, О.Комбуй-оол, Л.Ильичев, О.Кара-Ашак, О.Серен, К.Сандык, А.Дембирел болгаш өскелер-даа Тывага автомобиль транспортуң хөгжүдөрүнө балалбас исти артырган, оларның аттары Тываның төөгүзүндө алдын жүктер-биле киир бижиттинген.

Тываның баштайгы чолаачыларының бирээзи, хөй чылдарда Кызылдың ПАТБ-ге автобус башкарып ажылдап чораан, тыва чолаачылардан бир дугаарында Ленин ордени-биле шаннаткан О.Комбуй-оол-биле (ол бистин аравыста чок) 1978 чылда Самгалдайга уруунуң бажынынга олурда, ужурашкан мен. Ол Тываның эң берге автоорунуга Калдак-Хамар арт хамааржып турганын, ынаар чүгле аргадуржулгалыг, каш удаа Саянны алып каапан хоочун чолаачыларны чорудуп турганын чугаалаар чораан.

1935 чылда Тывага бир дугаар ЗИС-8 болгаш ГАЗ-АА ийи автобус келген. Ада-чурттуң Улуг

Тывага бир дугаар келген машина «Додж».

барганын төөгү материалдары бадьткуп турар.

Кажан Тыва ССРЭ-ниң составына каттыжып киргениниң соонда, республикага автомобиль транспорту шапкын хөгжүлдени алган. 1946 чылда Кызылдың автотранспорт конторазы тургустунган, орта ЗИС-5 автомашиналарының саны 43 четкен. 1947 чылда дайын сөллүнүң чаа марканың ГАЗ-51 машиналары хөй-биле немежи келген. 1952 чылда чымчак олуттуг, пассажирлер аргыштырарына таарымчалыг кылдырган чаа марканың ЗИС-155 болгаш ЛАЗ-651 автобустары кээп эгелей берген. Ооң-биле чергелештир чик машиналарының чаа марказы М-20 болгаш «Победа» такси парывына немешкен.

1952 чылда Кызылга бир дугаар хоорай иштинге пассажирлер аргыштырар маршрут ажыттынган. Ол кызылчыларның амьдыралына бир өөрүнчүг болушкун болган. Ынчан хоорай иштинге болгаш кожууннар аразына пассажирлер аргыштырарына 14 автобус, 14 такси ажылдап турган. Оон эгелзеш автобустарының болгаш таксилерниң парыгы чыл санында немежи кел чыткан. Пассажирлер аргыштырып турар

бүдүрүлгезин тургускан. Чүк сөөртүр ЗИС-50, ЗИС-162, ЗИС-585 автомобильдерни, АТБ-1-ни тургускаш, ынаар дамчыдып берген. 1958 чылда ГАЗ-51, ГАЗ-93 автомобильдер-биле хандырылган АТБ-2 — бот-тускайлаң транспорт бүдүрүлгези кылдыр тургустунган. 1959 чылда Кызылдың автотранспорт конторазын Кызылдың пассажирлер аргыштырар автотранспорт ажил-агыы кылдыр эде тургускан. Оон эгелзеш республиканың кожууннарында болгаш хоорай иштинге пассажирлер аргыштырылгасы чаа деңгээлге көдүрүлгөн. 1962 чылдан эгелеп ПАТБ-ге даштыкы марканың «Шкода», Венгрияга кылдырган «Икарслукс-55» немешкен. 1967 чылда Кызылдың автотранспорт ажил-агыын Кызылдың пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгези кылдыр эде адаан.

Республикада бир дугаар тургустунган автотранспорт бүдүрүлгези — Кызылдың ПАТБ. Бо бүдүрүлгениң төөгүзү Тыва Республиканың төөгүзү-биле тудуш холбаалыг. Ажы-биле чугаалаарга, Тывага бир дугаар ажилчин аңгының интернационалчы транспорт коллективи борта үндезилеттинип тургустунганы орус-тыва оолдарының эптиг-найраалдыг эдержи, ажилдаарының таваа ынчаар салдынган.

Баштайгы орус чолаачылар Тожунуң Тоора-Хемге, Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксынга, Бай-Тайганың Кара-Хөлге, Эрзин, Теске машиналыг бараан сөөртүп алгаш чеде бээрге, тус черниң араат чону кайы хире өөрүп, сонуургап турганын ол үениң чону ам-даа утпаан, сактып чугаалажып чоруур. Тываның баштайгы чолаачылары республиканың бурунгаар хөгжүлдө-

онза кичээнгеи угландырып турган. 1957 чылда Кызылга чолаачылар өөредир автошкола аныктан. Борта колдуунда көдээден келген аныктар хөй-биле өөренип турган. Ол үеде колхоз, совхозтар техниканы садып ап эгелей берген болгаш Шагаан-Арыгга, Чадаанага, Ак-Довуракка автотранспорт бүдүрүлгелери тургустунган. Республиканың амьдыралы дугуй кырынга шимчеп эгелзэн деп хоочун чолаачы Комбуй-оолдун сактып чугаалап органы таварылга эвес. Борта мындыг чижекти киирери артык эвес, 1932 чылда бир чылда 6,8 млн. тонна/км чүктү сөөртүп турган болза, 1965 чылда 220 млн. тонна/км чүктү, 1980 чылда 425 млн. тонна/км четкен. 1942 чылда 1,8 млн. пассажирлерни аргыштырып турган болза, 1965 чылда ол көргүзүт 137,9 млн. четкен. 1980 чылда 334,4 млн. пассажирлерни бир чылда аргыштырып турган.

Ам база катап Кызылдың ПАТБ-че эглип көрейн.

Орус, тыва чолаачыларының найралы-биле үндезилеттинип тургустунган бо коллективти баштайында В.Веселовский удуртуп турган деп үстүндө демдегледим. Хөй чылдар иштинде бо интернационалчы коллективти П.С. Орловский, Е.И. Семьюкин, В.А. Пономарчук, Г.М. Шмидт, В.В. Бойко, Е.И. Тутатчиков болгаш ам бо хүннерде К.Н. Никифоров удуртуп турар.

Экономиктиг кризистин кончуг берге чылдарында Константин Федорович бүдүрүлгени хүлээп алган. Хөй чылдар иштинде ПАТБ-ге чолаачылап ажылдап чораан болгаш бүдүрүлгени кончуг эки билер. Республиканың эң хоочун транспорт бүдүрүлгезин буураашкына таварыштырбайн, бут кырынга тургускан удуртукчу. Ам бо хүнде ПАТБ-де 102 автобус республиканың кожууннарында болгаш хоорай иштинде пассажирлерни үзүктел чок аргыштырып турар.

Тываның Россияның составына каттышканында бээр 60 чыл болур юбилейин телептиг уткуур дээш он ажыг нациянын төлээлери бактаап кирип турар интернационалчы коллектив бир демниг ажылдап турарлар.

Төөгү материалдарына үндезилеп бижээн бо чүүлүмнү хоочун чолаачы Комбуй-оолдун: «Чычаан, терге турбаан болза, Тыва чурту канчап мынчаар сайзырай бээр» деп чугаазы-биле доозуп каайн.

Сергей ХЕРТЕК.

Тываның бот-догуннаан тускай күрүне бооп үндезилетинип тургустунарынга, ооң экономиктиг хөгжүлдө бурунгаар базымнарны кылыгынга эвээш-биче-даа бол, бодунуң күш-ажылчы үлүүн, билиг-мергежилин, чедип алган эртемни үениң аайы-биле бараалгадып сөңнээш, төөгүге балалбас изин арттырып каан кижилер бистиң тыва черивисте кайы көвей. Бистер, амгы үениң арат-чону, оларның ову-хевири хөрөк-чүректеривисте шыгжап алган, сактып чоруур бис.

Төрөөн Тываның сайзырал-дың оруунче углап каар дээш база төрөл чонунга чүгө экини кылып, ажил-чорудулгага-даа, эртем-билиг-даа чедип алып талазы-биле кайгамчык бурун-гаар көрүштүг, кыптыгып чоруур күзел-соруктуг адаларывыстың, акыларывыстың, угбаларывыстың аразынга эвээш эвес кижилер чурттап чораан. Олар кайы кожуун, суму чуртугул, кайы өйдө өзүп төрүттүнгенил дээш баар бис. Эртем-билигин каяа, кажан чедип алганы бодунуң аныяк-чалы үезинде кандыг эрге-дужаалга албан хаап, ажилдап турганының, амыдыралдың нарын копка оруун кан-чаар чурттап эрткенниң үлгери-чижээн билир чорук — ылангыя аныяк-өскенге, ажы-төлдеривистиң ажы-төлдөринге улуг салдарлыг болур деп бодаар мен.

Бо чүүлү Тыва Республика-ның Россияның составына каттыгып киргениниң 60 чыл оюнга таварыштыр бижип, төрөөн Тывавыстың келир үези дээш, амыр-дыжын харамнанмай, хамык бергелерни боттарының сагыш-сеткилин өттүр эрткен, төрөөн черинге өске чурттардан хамаарышпас Тыва күрүнени тургузуп, бистиң бөгүнгү амыр-тайбың, аас-кежиктиг чуртталга-выстың эгезин салган ада-өгбелеривисте тураскаадып, ол үедө төөгүңү билдинмейн барган чүүлдерин, бистиң эрткен оруу-вустуң ач таңма бооп арткан истерин номчукчуга таныштырар сорулгалыг бижидим. Ада-өгбелеривистиң адынга төлептиг болулуңар, чонум.

Эрткен вектин, 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде эрте-буруңгу Тыва черге тускай күрүне тургускан Улуг шуулган

амгы Кочетово суурга болуп эрткен деп билип чоруур мен.

Ол эрткен төөгүлүг Тургузукчу хуралга орус чондан 17, Моолдан 3 төлээ киришкен, комитеттериниң Чөөн чүк секретариатындан бир төлээ киржи олорушкан. Бижээн чүүлүмде саянар, факт-барымдааларның чамдызын төөгү эртемнериниң доктору, Тываның улустуң чогаалчызы Монгуш Бора-Хөө огул Кенин-Лопсанның күрүне архивинден дилеп тыпкан документтеринге болгаш бодунуң өске-даа дөстөрдөн алган медээлеринге үндезилеп, даанып алгаш, номчукчуга бараалгаттым.

Үстүнде бижиттинген чүүлге факт-барымдаа болуру-биле Кур-Чер суурнуң чурттакчызы Мара Монгуштуң бодаалдары болгаш сактыышкыннарын база кири-дим:

— Чоокку үеге чедир эрткен үениң төөгү документтеринче кичээңгей салбайн чордум. Шын чүве болду: “Төөгү билбес кижичи төөрээр” дээр. Чонумун-даа, ада-өгбелеримниң-даа, оон эрткеш, бодунуң ынак болгаш төрөөн хөөкү ачамның ады-сывы Тываның төөгүзүндө, архивте кадагалаттынып, алдын фондуда шыгжаттынып чыдарын билбейн, эскербейн чораанымны бөгүн миннир ужурга таварыштым. Ачавыс бодунуң чурттап эрткен төөгүзүн хөйге билдингир кылдыр чарлаар туржук, бистерге, бодунуң ажы-төлүңгө безин чугаалаар, сактыр хөңнү чогу эскерген мен. Эки бакты, каржы-дошкун, “ханьыг” нүгүл бүргээн чылдарны экинге чүктеп эрткен, чашпаа, сатты-ныкчы чорукту көргөн, эрге-дужаал дээнде эгин кожа чурттап, ажилдап орган хүндүлүг башкы-

Төөгүңүң киржикчилери — Тываның төөгүзү

зын безин ок-боо адаанче чыгакан эш-өөрнү ийи караа-биле көргөн, кулаа-биле дыңнаан дириг херечини албадаары берге чорду. Ындыг кадыг хоойлунуң адаанга күрүне ажылын кылып чораан элчин кижиге оон-даа артык нарын кылдыр сагындырган боор. Төөгүңү кымның-даа өскерттир эргези чок-ла

чаан улус” деп бистиң үениң кижилери адап өөрөнгөн. Эмин эрттир “хувискаалчы” турган дигилээр-даа турдувус. Бо дээр-ге чоннуң, бистиң допчу намдары-выс ышкакыл. Тыва күрүне тургустунганын чарлаан хүнде болуп эрткен улуг хуралды Ман-чы-Кыдаттын хаан төрезиниң үезинде болгаш Н.А. Романов деп

дарын тыптым. Бо дээр-ге Тыва-ның чүс-чүс чыл бурунгаар чурт-тап эрткен, эртип турар болгаш эртер төөгүзү-дүр деп үнелелге келдим. Чуртувустуң, төрөөн черивистиң төлептиг кижилериниң бирээзи Монгуш Буян-Бадыр-гыны дээрже үндүр мактаар со-рулга мурнумга салбадым. Оон ады-биле атташ романың арнын ажып номчуваан кижилер кайы көвей болгай. Шынап-ла, кончуг үнелиг төөгү материалы болду.

Буян-Бадыргы ноянның Тыва-ның төөгүзүн өттүр көргенин, оон чону кандыг орук-биле чорурун чүс чыл бурунгаар даап бодап турганын кижичи шуут кайгаар — чүвени бурунгаар, ырадыр бо-даар политик, күрүне ажылдак-чызы, делегей чергелиг дипло-мат деп үнелелге төлептиг кижидир. Чангыс чижек Буян-Бадыр-гы 1913 чылда орустуң Николай хаанга чагаа-бижик чоруткан. Ынчангаш тывалар 1914 чылдан эгелеп күчү-шылдалыг Россия-ның ачызында национал культу-равыстың дөстери — төрөөн ды-львысты, тыва чаңылдарывыс-ты база бурунгу чуртувусту када-галап, камгалап алган бис. Санап көөрге, оон бээр таптыг-ла бо чылын 90 чыл эрткен чүве-дир.

АЧА-ВЫС — ЧОР-ГАА-РАДЫ-ВЫС

болгай.

Чүге дизе Россияга демокра-тия, ажык-чарлыг чорук 1990 чылдар орган үезинде бодунуң оруун чонче ажыдып эгеледи. Шынныг материалдар солун, сеткүүл арыннарынга амыды-ралды ол ояар көргүзүп эгелээ-нин сактып ор мен. Ачам бодунуң сеткилинге кирбейн чораан тыва күрүнениң удуртукчуларын ында-хаая, ийи-чаңгыс сактып орга-нын дыңнап чордум. Ол дээр-ге 1980 чылдар эгези-дир ийин. “Тыва-ның төөгүзү” деп эрги үндүр-гүлдерниң номнарын шаанда бир кыры-биле номчуп көрдүм. Солун эвес болчук. Амгы үениң төөгү дугайында бижээн чогаалдарын көрүп ораарга, ажыктыг болгаш солун чүүлдер эңмежок боор чорду.

Тургузукчу хурал 1921 чыл-дың октябрь 13-те эгелээнин үс-түнде чугааладым. Ол үениң чы-рык угааныларын “хувискаал-

орус чоннуң аас-чугаазындан бо хүннерде дүшпестээн хаанның үезинде төре хөрөөн кылчып чораан дүжүметтер бирги Тыва Чазакты тургусканы — төөгүге арткан. Ол Тыва Чазактың баш-тайгы даргазы — Даа кожуунуң нояны Монгуш Буян-Бадыр-гы болган деп билип чоруур мен.

Тургузукчу хуралдың үндүр-ген шийтипиринде “Моон соңгаар маргылдаалыг айтырыглар ту-руп кээр болза, ону Совет Рос-сияның Чазаандан тургускан, каттышкан комиссия үзе ший-тирлээр бүрүн эргелиг” деп ында дорт айыткан. Төөгү тала-зы-биле бижээн чогаалдарны номчуп ораарга, кижичи билбес, дыңнаваан чүүлдерни эскерип болур чорду. Чижээ, Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның Тываның төөгүзүн коптарып бижээн “Буян-Бадыр-гы” деп эссе-романын номчааш, бодумга ажыктыг, солун төөгү материал-

улуг бедик дагның артыңче дезип бар чыдар кижичи яңзы-бүрү кылдыр чуртунуп турар бол-гай. Ю.Лермонтов деп кымыл деп чүвени башкы тайылбырлаан боор, ону сагынмас-тыр мен. Сөөлүндө улуг класстарга Лер-монтовтун чогаалдарын өөрени бергеш, башкымын сактып кээп, ол чурумалдарым катап-ла сагы-жымга чуртунуп келир болгай. Башкывыс чогаал бижип чо-рурун ыччан-на чугаалап, боду-нуң чогааткан шүлүктөрүн бис-терге номчуп берип турган чүве. Башкывыстың баштайгы дың-накчылары турган боор бис. С.Пюрбю, С.Сарыг-оол деп чогаалчылар барын, оларны эки тангырын чугаалап, оларның дугайын биске чугаалап берип турган. Ол үедө Тывага фронтучу совет чогаалчы Степан Шипачев чедип келгенин башкы солун кылдыр чугаалап, оон шүлүк-терин номчуп берип турду. Чо-гаалга улуг сонургал чок башкы турган болза, ону шоолуг херек-ке албайн эрттирип каап болур турган боор.

(Уланчылыг).

Танов ЧИГДЕН.

МЭЭН БАШКЫМ

Мен школага өөренип кирер мурнунда Ортаа-Талга тыва бижик өөрөнгөн улуг улус аразынга авамны эдерип чоруп тургаш, латин үжүктү номчуптар кылдыр өөренип алган мен. Хүннүң-не авамның чанынга кыстына берген олурар боорумга ыччаары ол ийикпе, бижик өөредип турган оол башкы бир ном көргүкеш, оон даштында улуг үжүктөрүн номчурун диледи. Пөрүк, ыдычал деп чүвем кончуг кижичи мен, бүдүү иштимде номчуп көөрүмге, “Далай Уссун хаан” деп каан. “Уссун” деп сөс билдинмес боорга, чүнү-даа ыттавадым. Башкы улаштыр улузун башкылай берди.

Бир чайын Устүү-Ишкинде Ээр-Каят аксында чайлаавыска улус бир-ле дүвүренчиг чүве аяар чугаалажып чоруп тур. Кандыг-даа билбээн чүвемни барып айтырып алып “Байысқылаң иези” дидир, думчуу багай, хааш кырган-авам бар чүве. Аңаа чеде бергеш айтырдым:

- Чүү бооп турар чүвөл, кырган-авай?
- Чаа бооп турар чүве-дир.
- Чаа деп чүү чүвөл?
- Улус өлүржүп турар чүве-дир.
- Ол чүге өлүржүп турары ол?

—Чер-делегей кырынга чаа-чалбак чок турбас, ол черле болуп турар чүве-дир ийин.

Ол багай кырган-авамның ычангы сөстөрүнүн шынныын бо-ла чорааш кайгаар мен. Шынап-ла, чер-делегей кырында дайыннар бо хүнге чедир үзүлбеди.

Ол дайын эгелээн 1941 чыл-дың күзүңүнде Кызыл-Тайга эге чада школазының 1-ги класынга өөренип кирген мен. 2-ги класс чок, Суг-Аксында болду. 1-ги, 3-кү класстар бар. Ол ийи классты Монгуш Хүрештигбей башкылап турган. Дараазында 1942 чылда 3-кү класс 4-кү класс бооп, Суг-Аксынче чоктай берген. Хүрештигбей башкывыс Хөр-Тайга школазынче чоруй барган. Шко-лавыска чаа үш башкы келген. Монгуш Соскут — школа эргелекчизи. Ону “улуг башкы” дээр бис. “Биче башкы” Арапчор, хөр-ээжен башкы — Кайнаңгаа. Башкыларывыс фамилияларын-даа билбес бис. Башкының бодунга чүве чугаалаар дээни-висте, амдыгаа чедир кандыг ийик бис, “башкы” деп алгаш, ам чүве чугаалаар. Ол шагда, ам-даа болза, биске эң-не хүндүлүг кижичи — башкы. Меңээ ам-даа ындыг. Башкымын “Алексей Дүгерович” дээриниң орнунга, “башкы” дээримге, меңээ чоок кылдыр

сагындырар.

Хөр-ээжен башкывыс Ооржак Кайнаңгаа-даа, биче башкывыс Арапчор-даа (ыччан ол Оюн турган боор) кончуг аныяк тур-ганнар. Олар Кызылдың кат-тышкан школазының 7-ги кла-зын дооскаш, башкылай берген деп чүвени оларның чаңгыс-классчызы Юрий Шойдакович-ден сөөлүндө дыңнаан мен. “Кла-зывыстың шала улугларын баш-кыладып чорудупкан” дээр кижичи.

Алексей Дүгерович бистиң 2-ги класывысты башкылай бер-ген. Ол олчаан бистиң класывыс үргүлчү үстүкү класс бооп, эге чада школазын доостувус.

Бир-ле утпазын кичээл бар. 2-ги класска өөренип турувуста, часкы чылыг хүн чүве ийин. Башкы кыдыраажывыска мын-дыг шүлүк бижиткен.

Калчаа-дерзиди хааннарның Карак-кулаа четпес кылдыр Кавказ дааның артындава Карак ажыт ырай берейн.

(Ю.Лермонтов).

Часкы хүннүң сонга өттүр мээң кыдыраажымны чырыдып турары, башкының ээгип алгаш, мээң чүүлүмнү көрүп турары ол-ла хөвээр сагыжымда артып калган. А мээң бодалымда ол калчаа- дерзиди хааннар, кончуг

улуг бедик дагның артыңче дезип бар чыдар кижичи яңзы-бүрү кылдыр чуртунуп турар бол-гай. Ю.Лермонтов деп кымыл деп чүвени башкы тайылбырлаан боор, ону сагынмас-тыр мен. Сөөлүндө улуг класстарга Лер-монтовтун чогаалдарын өөрени бергеш, башкымын сактып кээп, ол чурумалдарым катап-ла сагы-жымга чуртунуп келир болгай. Башкывыс чогаал бижип чо-рурун ыччан-на чугаалап, боду-нуң чогааткан шүлүктөрүн бис-терге номчуп берип турган чүве. Башкывыстың баштайгы дың-накчылары турган боор бис. С.Пюрбю, С.Сарыг-оол деп чогаалчылар барын, оларны эки тангырын чугаалап, оларның дугайын биске чугаалап берип турган. Ол үедө Тывага фронтучу совет чогаалчы Степан Шипачев чедип келгенин башкы солун кылдыр чугаалап, оон шүлүк-терин номчуп берип турду. Чо-гаалга улуг сонургал чок башкы турган болза, ону шоолуг херек-ке албайн эрттирип каап болур турган боор.

Ынчан дайын үези. Бүгү чүве дайын байдалыга чагырткан. Улуг-даа, бичи-даа улустун өөр-едилге, чаа чүвеге сундулуу, өөр-еничели кедегерей турган. “Да-йын-чаа үези-дир бо, эленейнчип турбайн, дүрген ажылдаңар” дээрин утпас мен.

Бистер, эге класс өөреник-чилери безин, фронтуга дузала-жыр ажылга идепкейлиг киржи-п турдувус. Эртен эрте тургузуп

чыскаагаш, Хемчик арынга эккеп, чыжыргана кактадыр. Дошту тазартып ширбип каап-каш, чыжырганын ээлдир тырт-каш, мерге-биле кагарга, доңга-ны дош кырынга баар. Ону бөл-лүп, шоодайлаар. Оон школага кээп эртенги чөмбүс чигеш, өөренип эгелээр бис. Чылыг үе-де школаның активи уруглар аалдардан белектер база чыыр турган бис. Алгы-кеш, дүк, көпеек-даа бээр-ле. Башкылар, суму даргалары өөреникчилерни хуралдаткаш, кижичи бүрүзүндө “Фронтуга чүнү дузалаар сен?” деп айтырар. Хой, өшкү, алгы дээш-ле азап-ла турар мен. Ону аалдан алгаш барган боор чүве.

(Уланчылыг).

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.

“SPORT-CITY” чалап тур

Кызыл хоорайның Лопсан-чап кудумчунун 44 дугаар бажынында “Sport-city” садының ээзи Сергей Климов бичиинден тура спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге бодун шенеп, эң ылаңгыя чиик атлетикага хандыкшып чораан. Ол “Күштүг болур дизайн, халы, кадык болур дизайн, халы, чараш болур дизайн, халы” дээн бурун грек философтун мерген угаанныг сөстөрүн бо-ла сактып келир. Бо сөстөр чүгле чиик атлетикага эвес, бүрүнү-биле спортка хамааржыр дээрзин Сергей чугаалаар.

Аныяк сайгарлыкчылар Сергей Климов, Ольга Уланова оларга спортчу дериг-херекселдер сады ажыдып алыр бодал шагда-ла турган. “Күзел күштүг» дигир, олар бергедээшкннерге таваржып турза-даа, эрткен чылдын май айда садыгны ажыдып ап шыдап-каннар. Садыгның адын боттарының күзелиниң аайы-биле

“Sport-city” азы “Спортчу хоорай” деп адап алганнар.

Бөгүндө бо садыгдан кижиле, ылаңгыя аныяктар, үзүлбес. Оларның бир чамдыктары хереглээн спортчу чүүлүн моон тып ап турар, өскелери арга-сүме-даа айтырып кээрлер. Албан-биле бо садыгга кээр дээш кожуннардан безин садып алыкчылар кээп турар. Ынчанмастың аргазы чок, амгы үеде хоорайда, харын бүдүн республикада спорт, туризм дериг-херекселдериниң тускай сады чангыс бо. Спортчу, күш-культуру, турисчи кижиге езулуг-латывыш деп болур. Садыгның бир өрээлинде спортчу кижиге таарыштыр даарап кылган каш янзы кеталар, бутсылар, кроссовкалар, курткалар, сумкалар, футболкалар, шортылар дээш, чүнү чок дээр.

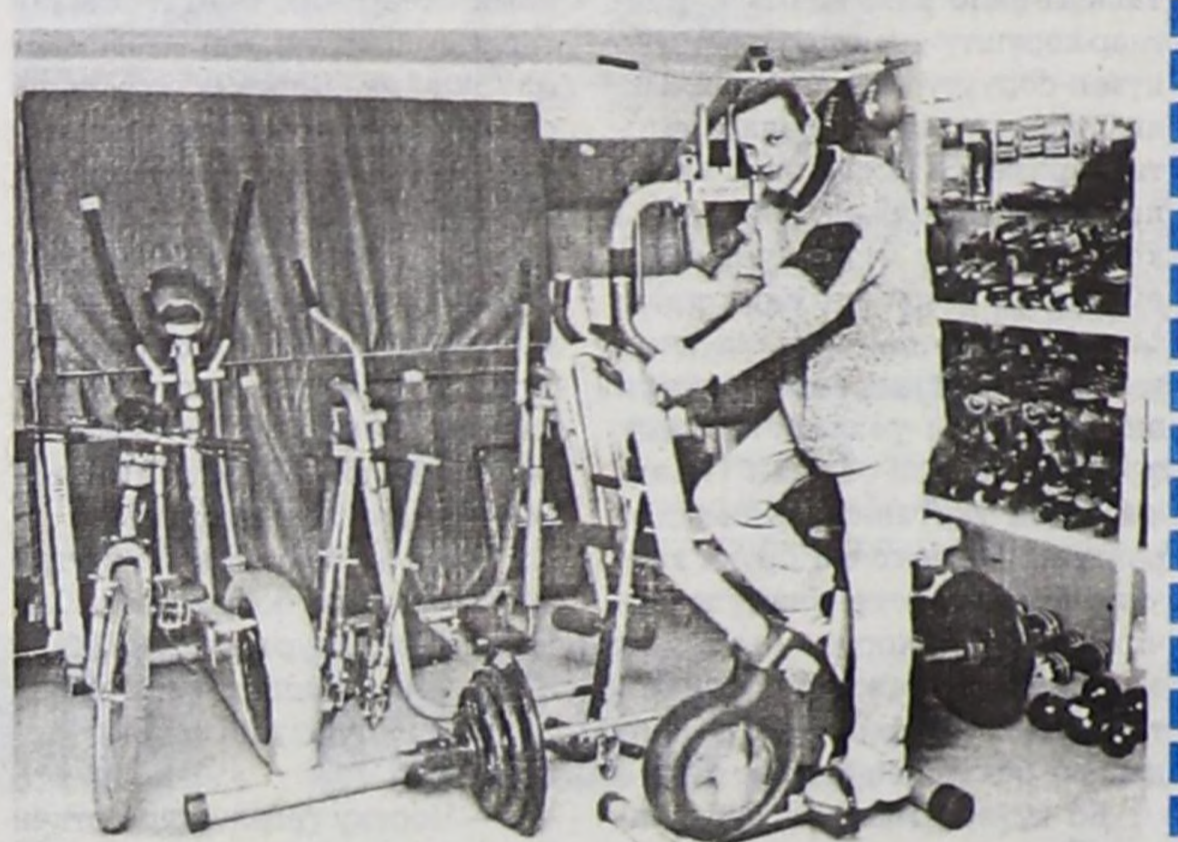
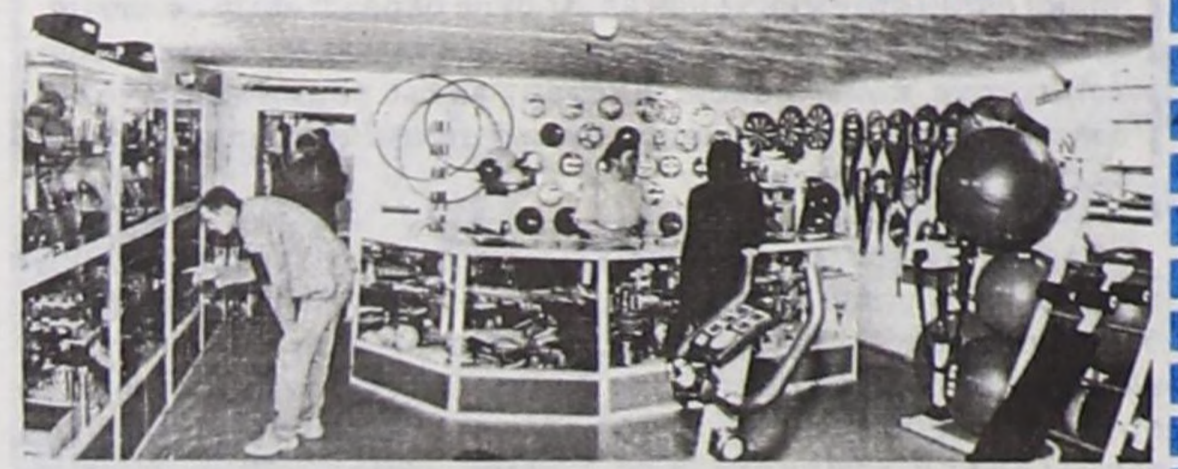
База бир өрээлде дериг-херекселдерни эштинге, чаржырынга, мааннаарынга, шураарынга, янзы-бүрү сула шимчээшкннер кылырынга дээш, доозазын аңгылай аарак, делгеп көргүскен. Ат-сывын билбезин, танывазың-даа барааннар болза, оларның-биле таныжып, сонуургап туруксаан кээрин эскерер сен. Шынап-ла, янзы-бүрү барааннар-биле байлак бо садыгны садып алыкчыларга таарымчалыг кылдыр, амгы үениң негелдизинге дүүштүр дерээни демдеглексенчиг.

Сергей, Ольга Красноярск, Новосибирск, Москвада тускай спортчу идик-хеп, дерилге, этерекселдер аймаа бүдүрүп

турар фирмалар-биле доктаамал ажылдап турарлар. Чүгле Москвада безин 10 фирма-биле харылзаазын быжыктырган. Оларның бирээзи — билдингир испан “KELME” фирманың Москвада салбыры.

Сөөлгү үеде чуртта болгаш республикада спорт, күш-культура көскүзү-биле сайзырап турар. Спортчу кижиге оон шынарлыг дериг-херексели онзагай черни ээлеп турары билдингир. Чижээлээрге, турисчи кижиге дигир, тайга-таскылдың, узун оруктун шаптараазын нарын ажып эртеринге оон чаңчыкканы эптиг, чиик, быжыг идик-хевиле, ап чоруур дериг-херексели дыка-ла дузалаар. Ынчангаш садыгның ээлери баштай-ла барааннарның шынарынче кичээнгейин угландырган. Ниитизи-биле спортчу хеп, дериг-херекселдерниң өртээ аартаан, ындыг-даа болза аныяк сайгарлыкчылар садып алыкчыларның хереглелин барымдаалап, барыктыг эртеркиг барааннарны база чергелештир эккеп турарлар. Бо садыгның өртертери Абакан хоорайда өртертер-биле колдуунда демей, а бир чамдыктарының харын-даа оон чиик болуп турар.

Сергей, Ольга келген-не садып алыкчы хереглээн чүүлүн моон тып алырын күзээрлер. Ынчангаш олар садыгга спортка, туризмге болгаш дыштанылгага эргижок херек чүүлдер доозазы турзун дээш ажылын улам хөгжүдөр сорулгалыг ажылдап турарлар. Бо садыг доктаамал

садып алыкчыларынга чиигелделерни кылып турар. Садып алыкчылар арга-сүме айтырар, херек болза, чагыгларны база кирип болур.

Бо чылын садыгдан кимоно, бокс хол-хаптарын хей-ле кижиле садып ап келген. Моон алгаш көөрге, найысылалда спорттун бо хевирлери элээн сайзырап турары илдең. А кожуннардан келген оолдар, кыстар садыг-

ланган соонда, немей хол азы бут бөмбүктери, сеткалар алыры чаңчылчаан. Бо хуннерде улуг-бичии роликтер артпастаан.

Чараш, кадык, күштүг болурун күзезинге, спорт-биле найырдалаш. А артканың «Sport-city»-ге бүзүрөп болур сен.

Чойганмаа САТ.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛ-ДУҢ чуруктары.

24 медальдыг болган

Россияның бирги чери дээш сумо хүреш маргылдаазында республикадан 19 мөге чедишкнниг киришкеш келген. Тываның мөгелери 24 медальды чаалап алганнар. Оларның аразындан 115 кг деңзиге Аяс Монгуш 1-ги, ол-ла деңзиге Алаш Монгуш 3-кү черни, 85 килограммга Каң-Демир Куулар 1-ги, Вячеслав Монгуш 2-ги черлерни ээлээн. Бо деңзиге аныяк мөгелер аразында Владик Намажап 1-ги, Александр Хурак 3-кү черни алган.

Уруглардан Джени Чамьян 2-ги чер, Ольга Сандый 3-кү черлерни 65 кг деңзиге мөгелер аразында алган. Улуг херээжен мөгелерден Билзинмаа Саая (65 кг), Алина Шойдан (80 кг өрү деңзиге) 3-кү черлерни чаалап алганнар. Эр, херээжен командалар аразында хүрешке Тываның оолдары база уруглары кайызы-даа 3-кү черни ээлээн.

Бистиң корр.

КОЛЛЕДЖИГЕ ӨӨРЕНИП АЛЫҢАР

Новосибирскиге телекоммуникациялар болгаш информатика колледжизи хүндүс өөренип (бот-өөредилге) салбырынга 11 класс доосканнарны төлевириг бот-өөредилгеге хүлээп алырынын белеткел курстарын «Тывахарылзаинформ» ажык акционер ниитилел организастан турар.

Айтырар чери: «Тывахарылзаинформ» ААН, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, 2-ги каът. Телефону 1-12-33.

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы 2004 чылдын апрель 23-ге 13.00 шактан 15.00 шакка чедир картофельдин райончуткан сорттарын бээр организацияларны болгаш хууда кижилерни шилип алыр конкурсту эрттирер.

Конкурстун организаакчызы: Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы.

Адреси: 667010, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Московская, 2. Тел.: 5-15-45, 5-14-95.

«Мөген-Бүрен» КУБ-тун дирекциязы бүдүрүлгениң мурнакчы малчыны, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны

Май-оол Деспиевич ЧАМЗЫНЫҢ

озал-ондакка таварышкеш, элекке мөчээни-биле ооң өөнүн иштинге, ажы-төлүңге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг кидиш — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук кидистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9407. Чагыг 55.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулганың чорудулганыга контроль болгаш бүрүктелгениң Тыва девискээр эргелелинге бүрүктеттинген.

Бүрүктеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинзин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айлыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгы дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 66 (16840)

2004 чылдың
апрель 24,
суббота

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 4 рубль.

ТР-ниң Чазааның парлалга албанының МЕДЕГЛЕЛИ

Сөөлгү үш айның дургузунда республикага берге таварылга болган – чаа төрүттүнген чаш оолдун амытынынга халдаашкын болгаш бичии чашты иелери өлүрүп каан. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын даалгазын езугаар эрге-хоойлу камгалаар органнар бо херек үүлгедишкннерин истеп хынаан болгаш онза контрольга алган.

Дүүн, апрель 23-те, республика Баштыңы Ш.Д. Ооржак Чазак Даргазының оралакчызы В.О. Тарыма болгаш ТР-ниң прокурору К.И. Кудряев-биле ужурашкыш, бо талазы-биле чугааны кылган. Амгы үеде 2004 чылдың февраль 26-да үүлгеткен кем-херек үүлгедиин илере-реткенин, оон соонда бичии оолду бок төгер черден тып алганын прокурор илеткээн. Таварылга бооп, бичии оолдириг арткан болгаш, республиканың перинаталдыг төвүнде эмнедип турар. Үш уругну кижизидип турар аныяк, бот ие бо херекти үүлгеткенин истелге илере-реткен. Чоокку үеде ону судка кирир. К.И. Кудряевтиң чугаазы-биле алырга, арткан херектерни чоокку үеде истеп доозар, бо херектерни база-ла аныяк иелер үүлгеткен.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак, Чазак Даргазының оралакчызы В.О. Тарыма болгаш ТР-ниң прокурору К.И. Кудряев ниити Россияда, оон иштинде Тывада чонунуң чамдык кезиниң угаан-медерелинде алдагдаашкыннарның уруундан ие кижилер боттарының уругларын өлүрүп турары илден деп түңнелге

келген. Ханы комплекстиг ажыл, бирги ээлчегде аныяктар политиказынга хамаарышкан улуг ажыл, негетинип турарын республика Чазаа демдеглээн. Мындыг янзылыг кем-херек үүлгедишкннерин болдурбас талазы-биле тодаргай кемчеглерни бадылаан Чазактын тускай доктаалын чоокку үеде хүлээп алыр — деп, Чазак Баштыңы бүзүрөткен.

Бо дүржөк үүлгедишкннер болза, чүгле республиканың Чазаанга эвес, харын республиканың бүгү хөй-ниитизинге дүвүрелди болдуруп турар. Кижини хевирлеп тургузарынга хамаарышкан кемчеглерни алырынче ада-иелерниң, башкыларның, бистиң хоочуннарывыстың, херээженнер чөвүлелдериниң, социал албан ажылдакчыларының, культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларының кичээнгейин хаара тудары эргежок чугула. Бедик моральдыг болгаш сагыш-сеткил принциптерин катап тургузарынче, иениң хөй-ниити эргебайдалын бедидеринче ниити күженишкннерни угландырып тургаш, дерзии херек үүлгедишкннерин дазылындан тура тыртып, кадык ниитилелди тургузар бис.

«Шын» солуннуң шаңналы дээш

"ШЫН"-2004

ТЫВА ХҮРЕШ МАРГЫЛДААЗЫН

Бо чылын Тываның Россияның составынга каттышканындан бээр 60 чыл, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл оюнга тураскаадып эрттирер.

Бо улуг байырлалга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазының май 9-та 12 шакта «Хүреш» стадионунга эгелээрин дыннадып тур. Аңаа республиканың болгаш найысылалдың эн шыырак мөгелери киржир. Деткикчилерни «Шын» солуннуң редакциязы манап тур.

«ИЗИГ ШУГУМ»

Апрель 22-де «Тувинская правда» солуннуң редакциязынга Тыва Республиканың Тудук яамызының сайыды А.Б. Свинцов ук солуннуң ажылдакчыларының организастан эрттиргени ипотека чээли-зиниң, социал чуртталга бажыңнарының тудуунуң, эрги чуртталга фондузун чаартырының, саарылга талазы-биле бажыңнар тудуунуң айтырыгларының дугайында «Изиг шугум» деп аттыг хемчегге киржип, номчукчуларның телефон дамчыштыр салган айтырыгларынга харыылаан.

Аңаа чон айтырыгларны хөйну салган. Колдуунда ипотекалыг чээли дугайында айтырыглар хөй болган. Бир дугаар салдырган ипотекалыг чээлиниң

ужур-утказының дугайында айтырыгга сайыт ук чоруттунуп турар хемчег езугаар айда орулганы 10 муң ажып турар аныяк өг-бүлелер узун хуусаалыг чээли-биле бажыңны садып ап болурун, оон бирги дадывыры бажыңның өртээниң 30 хуузу деп тайылбырлаан. Бажыңның арткан өртээн керээ езугаар узун хуусаада бичиилеп төлээр. Оон ыңай Тыва Республиканың Чазаа аныяк өг-бүлелерни чурттаар шөл-биле хандыраарының талазы-биле ийи угланышкынның ажылдап турар: бирээде, ипотека чээлизи, ийиде, эгидишкн чок субсидия бээр. Бо ийи программаның кайызынче-даа 35 хардан куду назылдыг өг-бүлелери кирип болур.

Оон ыңай бир хамааты За-

водская, 22 ниити чуртталга бажыңыга септелге чорударының эргежок чугулазын сайытка дыңнаткан. Сайыт А.Б. Свинцов дарый хемчег алырын аазаан. Оон бир хамааты Кызыл хоорайга коттедж бажыңнар тударынга сонуургалдын, ТР-ниң Чазаа ол талазы-биле кандыг ажылдар чорудуп турарын айтырган. Сайыттың харызындан Тыва Республикада амдызында социал чуртталга бажыңнарының тудуглары чоруп турар, чоорту коттедж бажыңнар тудары база планда көрдүнгени билдинген. Арткан айтырыглар колдуунда ипотека чээлиниң дугайында болган. Ук айтырыгларга сайыт болур-чогуур харыыларны берген.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Россия Федерациязының составынга бактаап киргениниң 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга тураскааткан байырлал хемчеглерин эрттирер дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ХОЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Президентизиниң «Тыва Республиканың Россия Федерациязының составынга бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлаар дугайында» 2003 чылдың август 8-те №929 Чарлыын боттандыраар сорулга-биле база Тыва Республиканың Конституциязының 104 чүүлүнүң «х» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазының доктаадыгы болза:

1. Тыва Республиканың Россия Федерациязының составынга бактаап киргениниң 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга тураскааткан байырлал хемчеглерин 2004

чылдың сентябрь 10-да эрттирер.

2. 2004 чылда Тыва Республиканың Хүнүнге болгаш Наадымга тураскааткан байырлал хемчеглерин эрттирерин 2004 чылдың сентябрь 10-че шилчидер.

3. Бо доктаалды массалыг информация чепсектеринге парлаар.

4. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазының Даргазы В.О.ЮН.

Кызыл хоорай,
2004 чылдың апрель 14. №733 ХП-1.

Айыткалга хамаарыштыр

БИЧЕ БИЗНЕСТИҢ
АЙТЫРЫГЛАРЫ

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы – Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдериниң талазы-биле яамының сайыды Ш.В. Кара-оол апрель 15-те республиканың страхования компанияларының болгаш коммерция банкыларының удуртукчулары-биле биче сайгарлыкчы чорукту саң-хөө-чээли талазы-биле деткиир, биче бизнеске камгаладылга болгаш банк ачы-дузаны калбартырының айтырыгларынга хамаарыштыр ужуражылга-хуралды эрттирген.

Хуралды ажыдып тура, Шолбан Валерьевич биче бизнести хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны тургузары – Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Айыткалында чугула сорулгаларның бирээзи кылдыр көрдүнгенин чугаалаан. Ол сорулганың күсселдизи – ниитилелдин социал-экономикиги амыдыралында чамдык айтырыгларны шиитпириниң, ону ажып эртери-биле дорт холбаалыг. Биче бизнес дээр-ле, экономиканың өзүлдизи, ажылдаар немей чаа олуттар-дыр, социал чогумчалыг байдал, чурттакчы чонун амыдыралының деннелин көдүрениниң бир хевири-дир. Республиканың Чазак Даргазының Улуг Хуралга Айыткалында Тывага биче бизнестиң хөгжүлдизиниң айтырыгларынче улуг кичээнгеи уулаңдырган. Биче бизнести бүгү деннелге деткириниң бүдүн күрүне системазын тургузарын доозар сорулганы күссекчи эрге-чагырганың Баштыңы салган. Республиканың күш-ажыл кылтып шыдаар арга-шинектиг чурттакчы чонунун чартыгындан эвээш эвези чоокку үш чылда биче бизнеске ажылдап, регионал ниити продуктуңуң 60 хуузу оларның бүдүренин чедип алып бүгү механизмнерни аңаа кириштирер.

Амгы үеде Тываның чурттакчы чонунун 21 хуузу колдуунда-ла биче сайгарлыкчы чоруктуң садыг болгаш ачы-дуза чедирер адырында хаара тутунган бооп турар. Кожууннарга чоруп тургаш, улустарга ужуражып чугаалажырга, хууда ажыл-чорудулгалыг болуксаар кижилер бар, ынчалзажок оларның эге капиталы чок болур. Чамдык байдалдарда ону банк чээлизи алырынга долаа хандырылганың чок бооп турары-биле, а колдуунда-ла чээли албан черлериниң көдээ суурларда кошкак ажылы-биле тайылбырлап болур. Банкыларның кожуннарда салбырларының четкизи калбак эвес, ында чедир тургустунмаан болгаш, колдуунда олар Кызылдың сайгарлыкчылары-биле ажылдап турар. Чээли алырынга шаптыктыг бир чүүл – ооң хуусаазының кысказы болгаш хуузуңуң бедик бооп турары. Тываның банкыларының хөй кези төп банкыларның регионалдыг салбырлары бооп турарындан улуг хемчээлдиг чээли алырынга немелде чөпшээрел, дугуржулга чедип алыры дээр чүүлдерге хөй үе үнүп турар. Ынчангаш шимченгир, тывынгыр сайгарлыкчылар Сибириңге өске хоорайларының банкыларындан чээли алырын бодаарлар.

Банк капиталының дузазы чокта биче сайгарлыкчы чорукту тургузары, хөгжүдери болдунмас дээрзин Ш.В. Кара-оол айтып

тура, бо ужуражылга-хуралга кирген саналдарны, сүмелерни республиканың Чазаның чоокку бир хуралына чугаалажып көөр кылдыр киририниң чугулазын чугаалаан. Биче бизнестиң хөгжүлдизинге ТР-ниң Чазак Даргазының Айыткалында демдеглээни дег «эрге-чагырганың, бизнестиң болгаш чурттакчы чонунун аразында харылзааның чедип алырын хандырыр» дээрзин Шолбан Валерьевич онзалап чугаалап тура, республиканың Чазаны ол угланышкын-биле кандыг хемчеглер апаруларын чыылганнарга дыңнаткан.

Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондунуң бар, хөй эвес акша-хөрөңгизин чөптүг ажылаар сорулга-биле бизнес-планнарга болгаш төлөвилелдерге эксперт үнелели бээрин шыңгырадыр, чурттакчылыг черлерге бизнес хөгжүлдизинин программаларын ажылдап кылырынга болгаш ону боттандырынын контролюнга тус чер чагыргаларының даргаларын кириштирер. Сайгарлыкчылар-биле кады ажылдажылганың харылзааның чедип алып сорулга-биле саң-хөө-чээли организацияларының удуртукчуларына кожуннарга ажыл-чорудулганы калбартырын, инвестицияны идепкейжидерин база салышкын хуузу эвээжер хемчеглерни алырын Чазак сүмелеп турар.

Санал-онал солчулганың үезинде банкылар төлөөлери күрүнениң талазындан магадылал турар болза, салышкын хуузу эвээжер болурунга чөпшээрешкеннер, ынчангаш магадылал фондунун тургузар дугайында санал деткимчени алган.

ТР-ниң Национал банкының даргазы Ю.П. Южаков кожун деннелинде юридиктиг албан-хүлээлгелиг кижилер, чижээ, хереглекчилер кооперациязының бүдүрүлгелери магадылал бооп болур деп демдеглээн. Лизинг шидээди алырын айтырынга хамаарыштыр Национал банкының даргазы көдээ суурларга сайгарлыкчы чорукту деткиир фондуну биче бүдүрүлгелерни тургускаш, ооң соонда оларны лизинг байдалдарына ажыллаар кылдыр дамчыдар дугайында саналды кириген.

Кожууннарга чогумчалыг ажылды тургузуп алырынга шаптыктай бээр бир чүүл – ажылдың быжыг харылзааның тургустунмааны дээрзин РФ-тиң Ажаалга банкының Кызылда салбырының эргелекчизи В.А. Ооржак чугаалаан.

Хуралдың киржикчилери айтырыгга хамаарыштыр Чазакка кириери-биле шиитпирлерни, сүмелерни хүлээп алган.

Юрий СУЧКОВ.

ТР-НИҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ХООЙЛУЖУДУЛГА
ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2004 чылда республикага байдал болгаш күрүне политиказының дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралына Айыткалының дугайында

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2004 чылда республикада байдал болгаш күрүне политиказының дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралына Айыткалы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазына чугаалажып көргөш, ниитизи-биле социал-экономиктиг байдалды чөптүг болгаш бүгү талагы үнелеп көргөш, республика хөгжүлдизиниң баш бурунгаар көргөн сорулгаларын Тыва Республиканың Чазак Даргазының Айыткалында тодаргай айытканын демдеглеп тур.

Республиканың социал-экономиктиг улам ыңайгы хөгжүлдизинче угланган Айыткалда айыткан сорулгаларны боттандыры-биле ол сорулгаларны херек кырынга айтып, боттандыры эргежок чугула деп Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазы санап тур.

Ооң-биле кады Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазы 2003 чылда хойлуужудулга ажыл-чорудулганың болгаш депутаттарының талазындан контроль чорудар албан-хүлээлгелерни күссектен талазы-биле Айыткалдың чамдык чүүлдеринге хамаарыштыр шүгүмчүледи кылыры чугула деп

демдеглеп тур.

Социал-экономиктиг болгаш өске-даа сорулгаларны шиитпирлээринге конституция нормаларын болгаш хууда туруштарын хостуг илередир эргелеринге дүүштүр ажылдавышаан, депутаттар сонгукчуларның эрге-ажыктарын барымдаалап турар. Ол дээр-ге эрге-хоойлууг күрүнениң демократтыг үндезиннериниң бар бооп турарын херечилеп турар.

Бир эвес оларны кызыгаарлаар азы политиктиг байдалче шилчидер болза, республика экономиказын турум байдалче кирир талазы-биле бүгү улустуң бодал-күзели бүтпес.

Тыва Республиканың Конституциязының 96 чүүлүнүн 3 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазының доктаадыры болза:

1. Чылыштың эгезинден бээр палатаның хойлуужудулга ажыл-чорудулганың түннелдерин бодунуң хуралына бүгү талагы анализтеп чугаалажырын Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазының Чөвүлелинге дагзыр.

2. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Айыткалында

тодараткан, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизиниң мурнады көргөн сорулгаларын хойлуужудулга талазы-биле хандыра хемчеглерниң планын 2004 чылдың апрель 24-ке чедир хуусаада ажылдап кылырын Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазының комитеттеринге дагзыр.

3. Тыва Республиканың норма-эрге-хоойлу баазаны сайыраңгайжыдар талазы-биле ажылдарны таарыштыра сорулга-биле 2004 чылда Тыва Республиканың Чазаның хойлу-төлөвилел ажылдарының планын Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазына киририн Тыва Республиканың Чазаны сүмелээр.

4. Бо доктаалды Тыва Республиканың Чазак Даргазынче чорудар.

5. Бо доктаалды күрүнениң массалыг информация чепсектеринге парлаар.

6. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг бооп эгелээр.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН. Кызыл хоорай, 2004 чылдың апрель 14, № 741 ЗП-1.

«Тыва Республиканың девискээринге чонун санитар-эпидемиологтуг чаагай байдалының дугайында» парламенттың дыйнаашкынының түннелдериниң дугайында

«Тыва Республиканың девискээринге чонун санитар-эпидемиологтуг чаагай байдалының дугайында» 2004 чылдың март 25-те Федералдыг Хойлууну күссектиг турарының дугайында» парламент дыйнаашкынының сүмезин чугаалажып көргөш база Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазының регламентиниң 57 чүүлүн удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазының доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың девискээринге чонун санитар-эпидемиологтуг чаагай байдалының дугайында» 2004 чылдың март 25-те Федералдыг Хойлууну күссектиг турарының дугайында» парламент дыйнаашкынының сүмезин бадылаар.

2. Парламент дыйнаашкынының сүмелерин Тыва Республиканың Чазаның, кожуннар болгаш хоорайлар чагыргаларында, чер-черде Төлөөлекчилер хуралдарында, Тыва Республиканың Кадык камгалам яамы-

зынче, Тыва Республиканың Бойдус ажылга яамызынче, Россия Федерациязының Бойдус курлавыр болгаш долгандыр хүрээлели камгалаар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелинче, Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызынче, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынче, Тыва Республиканың прокуратуразынче, «Тыва Республикада күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгаарал төвү» федералдыг күрүне албан черинче, Тыва кааилыже, Тыва Республиканың ветеринария департаментинче, Тыва Республика талазы-биле күрүнениң тараа инспекциязынче, Долгандыр хүрээлел гидрометеорологиязының болгаш мониторингизиниң талазы-биле Тывада республика төвүнче, Тываның стандартизация, метрология болгаш сертификация төвүнче, Россия Федерациязының Шүүгү яамызының ШКЭ-ниң чанында Тыва Республика талазы-биле

күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгаарал төвүнче, «Тывахамаатытөлөвилелче», чурттага-коммунал ажыл-айгынга реформа чорудар талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединче, күрүне инспекция эргелелинче, халдавырлыг аарыглар эмнелгезинче, СПИД-төлче, «Суг канал» КУБ-че, «Тываэнерго» ААН-че, Кызыл ЧЭТ-че, Тыва Республиканың ИХЯ-ның ОШАЧКИЭ-же, Транспорт инспекциязынче чорудар.

3. Бо доктаалдың күсселдизи дээр контроль чорударын Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазының кадык камгалам, социал камгалам, кыш-культура болгаш спорт талазы-биле комитединге дагзыр.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН. Кызыл хоорай, 2004 чылдың апрель 14, № 737 ЗП-1.

Чөөн-Хемчик кожунунуң девискээр сонгулда комиссиязының составын немээр дугайында

Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының доктаалы

2004 чылдың апрель 21 № 48/176-4

Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп Сонгулда комиссиязының «Чөөн-Хемчик кожунунуң девискээр сонгулда комиссиязын тургузар дугайында» 2002 чылдың октябрь 21-де № 126/607 доктаалын езугаар тургусканы Чөөн-Хемчик кожунунуң девискээр сонгулда комиссиязының составынче томуйлаашкынга кандидатура талазы-биле саналдарны көргөш база «Россия Федерациязының хамаатыларының сонгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магады-

лардарының дугайында» Федералдыг хойлуунуң 29 чүүлүнүн II пунктузунга үндээлээш, Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Чөөн-Хемчик кожунунуң девискээр сонгулда комиссиязының составынче бадылаар эргелиг кежигүнү кылдыр 1968 чылда төрүттүнген, Чөөн-

Хемчик кожунунуң экономиктиг айтырыглар талазы-биле төп кожун эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы, чурттап турар черинден депшиттирген **Жанна Маадыровна МОНГУШУ** томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.